

Tin Turković - Maja Zeman

Prilog poznavanju kasnoantičkih vila s područja provincije Dalmacije - slučaj vile u Strupniću kraj Livna

Tin Turković - Maja Zeman
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR - 10 000 Zagreb

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljen / Received: 12. 2. 2011.
Prihvaćen / Accepted: 24. 3. 2011.
UDK: 728.84(398)(497.6 Strupnić)

Cilj je ovoga rada usmjeriti pozornost na mogućnosti koje se otvaraju u interpretaciji i dataciji kasnoantičkih ladanjskih zdanja kada se podvrgnu metodama što su zaživjele u proučavanju kasnoantičkih vila tijekom posljednjih desetljeća širom Europe. Za primjer je odabrano kasnoantičko zdanje kod sela Strupnić u Livanjskom polju, koje nije bilo podrobnije razmatrano otkad je početkom 20. stoljeća zabilježeno i djelomično istraženo. Kako analiza pokazuje, radi se o vrlo karakterističnom arhitektonskom rješenju koje ukazuje na svezu s podunavskim ladanjskim gradnjama s kraja 3. i početka 4. stoljeća. Iako je formalna analiza zdanja u Strupniću iznjedrila nove zaključke o dataciji i namjeni građevine i njezinih dijelova, primjer je prvenstveno poslužio za iznošenje novih prijedloga za tipološku obradu kasnoantičkih ladanjskih zdanja s područja Dalmacije, za koja se čini da su ostala nedovoljno problematizirana.

Ključne riječi: kasnoantička ladanjska arhitektura, provincija Dalmacija, Livanjsko polje

UVOD

Poticaj pisanju ovoga rada proizlazi iz nelagodne spoznaje da je kasnoantička ladanjska arhitektura s područja provincije Dalmacije uvelike ostala zanemarena u suvremenim sinteznim obradama toga tipa arhitekture, koje su izrađene na gotovo svim stranama Europe. Rimskim vilama na istočnoj obali Jadrana bavili su se brojni autori, pri čemu su radovi mnogih postali nezaobilaznom literaturom i temeljem svakog njihovog daljnjeg izučavanja. Među njima valja istaknuti one R. Matijašića, koji je u više navrata pisao o rimskom gospodarstvu, posjedovnim odnosima i vilama istarskog poluotoka od početaka rimske kolonizacije do kasne antike, osobito na području agera antičkih gradova Pule i Poreča¹. Vrijedan doprinos proučavanju dalmatinskih ladanjskih zdanja svakako su dali I. Bojanovski² i M. Zaninović³, a po pitanju njihovih transformacija tijekom kasne antike i M. Suić, ponajprije svojim prilogom o kompleksu u Mulinama na otoku Ugljanu⁴, te P. Vežić, koji se u svojoj najnovijoj knjizi, između ostaloga, pozabavio i ruralnim stambeno-gospodarskim objektima šireg zadarskog područja.⁵ No, pažnja je dvojice potonjih, ipak, ponajprije usmjerena na

fenomene odnosa ruralnih vila i ranokršćanskih crkava, drugim riječima na kršćanske kulturne objekte podignute u neposrednoj blizini rimskih vila ili adaptacijama njihovih pojedinih dijelova. Također, većina se autora najčešće zadržavala na pojedinačnim problemima i primjerima ili pak na primjerima ladanjske arhitekture unutar izdvojenih regija ili geografskih mikrocelina, a tek su rijetko zastupljena pitanja razvoja dalmatinskih vila, njihovih veza s vilama drugih dijelova Carstva, kao i suodnosa oblikovnih rješenja arhitekture vila i društveno-gospodarskih zbivanja, osobito u periodu kasne antike. Pokušaji tipološke i kronološke sistematizacije rimskih vila na istočnoj jadranskoj obali koje su svojim radovima ponudile autorice V. Begović Dvoržak i I. Dvoržak Schrunck⁶ te A. Kilić-Matić⁷, unatoč vrijednim priložima o porijeklu vila i njihovim preobrazbama, po pitanju dalmatinskih primjera ostali su u okvirima pregleda lokaliteta i povijesti njihova istraživanja. S druge strane, kasnoantičke vile s područja sjevernih provincija (Recije, Norika i Dacije, te dviju Germanija, Panonija i Mezija) obrađene su pojedinačno i sintezno u mnoštvu radova, a u posljednjih nekoliko desetljeća znatno se intenziviralo proučavanje vila s područja Apeninskog i Iberskog

poluotoka, koje je urodilo nizom vrijednih studija.⁸ Tipološke obrade prema obliku vila sa svih strana današnje Europe iznjedrile su posve precizne zaključke o razvoju kasnoantičke ladanjske arhitekture, regionalnih osobitosti i preobrazbi ovih zdanja između kraja 3. i sredine 6. stoljeća. Iz ovih studija proizašlo je i zapažanje o izrazitim sličnostima kasnoantičkih zdanja s različitim dijelova zapada Carstva, koja su gotovo univerzalno usvojila posve novu paradigmu u komponiranju pojedinih dijelova reprezentativnih i raskošnih upravnih građevina iz kojih se upravljalo posjedima okrupnjivanima od kraja 3. stoljeća. Tako danas znamo da se najintenzivniji val gradnje kasnoantičkih vila poklopio s gospodarsko-ekonomskim promjenama koje su se dogodile krajem 3. stoljeća, i razdobljem prosperiteta koji je na različitim stranama tadašnjeg svijeta trajao dulje ili kraće kroz 4. stoljeće. Bogatstvo varijacija na univerzalnu temu auličke ladanjske arhitekture s kraja 3. i iz 4. stoljeća omogućilo je pak prepoznavanje regionalnih inačica i zakonitosti u prodiranju pojedinih arhitektonskih rješenja preko europskih prostora. Jednako tako, definirane su i pažljivo obrađene preostale faze preobrazbe kasnoantičke ladanjske arhitekture. Iz studija europskih istraživača saznajemo da je tijekom 5. stoljeća ponovno izmijenjena paradigma vile u kojoj *pars rustica* iznimno dobiva na važnosti na štetu raskošnih recepcijskih, odnosno upravnih prostora. Uz to, kako objašnjava T. Lewit, 5. stoljeće je svjedočilo gotovo potpunoj obustavi novih gradnji te intenzivnoj pregradnji postojećih zdanja.⁹ Zamah u gradnji neće biti obnovljen niti u 6. stoljeću, unatoč određenim rijetkim primjerima.

Opravdano se stoga pitamo gdje u tu sliku gotovo "internacionalne" kasnoantičke ladanjske arhitekture valja smjestiti dalmatinske vile. Prate li one oblikovno tokove poput okolnih provincija - Panonija, Mezije i Italije? U kolikoj su mjeri dalmatinske kasnoantičke vile pratile opće tendencije u transformaciji ladanjske arhitekture, koje su podudarne u većini provincija na zapadu Carstva?

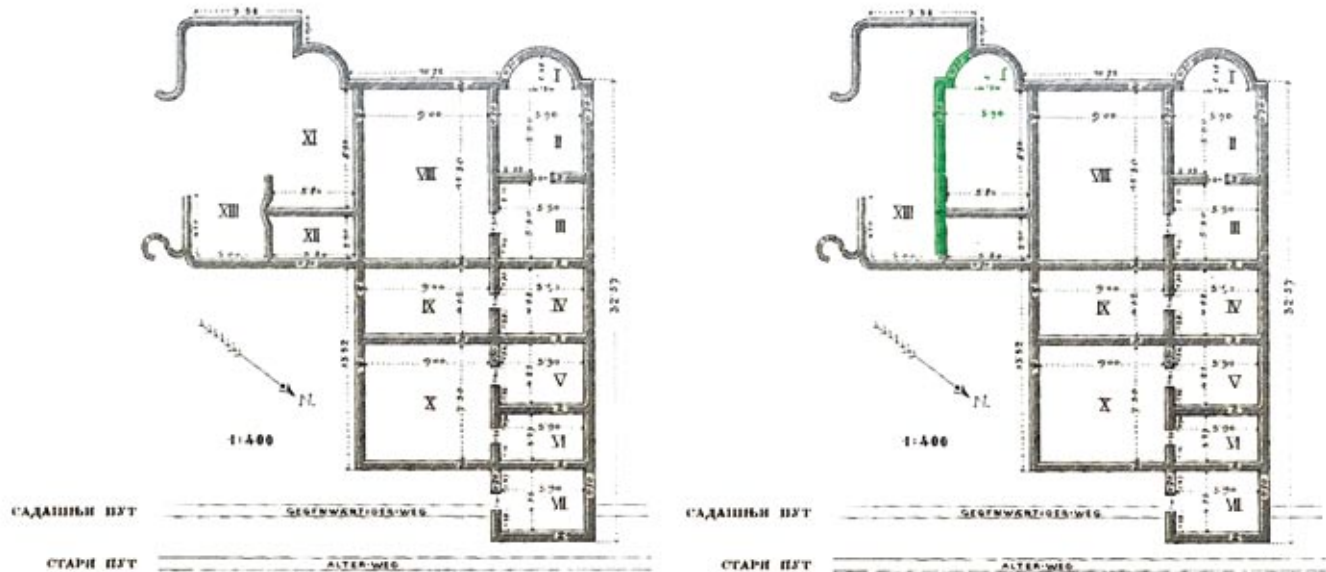
Arheološki nalazi su bez sumnje najpouzdaniji argument za dataciju pojedinih zdanja. Međutim, na prostoru Dalmacije niz intrigantnih i nesumnjivo značajnih ladanjskih kompleksa nikada niti nije bio podvrgnut sustavnom istraživanju. No, čak i kad su ona bila predmetom takvih istraživanja, nalazi nisu priskrbili jednoznačne odgovore na pitanja. U nedostatku nalaza jedini put prema razjašnjenju je pak formalna analiza građevina prema dostupnim podacima. Kako su to zorno pokazali primjeri s najsjevernijih područja Carstva, ali i drugih provincija, formalna analiza često je jedino pouzdano sredstvo za datiranje ladanjskih zdanja i njihovo pridjeljivanje određenim oblikovno srodnim grupama vila.¹⁰

No, formalna analiza kasnoantičkih ladanjskih zdanja otvara i dodatne mogućnosti koje se ne razrješavaju niti kroz jednoznačnost arheoloških nalaza. Ona otvara prostor interpretacije građevine koja je iz povijesnoumjetničkog gledišta bitna. Svojim oblikom vile sugeriraju podrijetlo pojedinih arhitektonskih elemenata, razjašnjavaju poziciju vile u razvojnoj liniji ladanjske arhitekture čime se neizravno razotkriva i mogući datacijski okvir, govore o funkciji građevine i njezinih dijelova. Naravno, pri tome valja uzeti u obzir da formalna analiza rađa plodom tek kada je primijenjena na oblikovno dovoljno sadržajnu arhitekturu, a ne i na skromnija kasnoantička rustična zdanja.¹¹

Većina dalmatinskih kasnoantičkih vila nikada nije bila podvrgnuta takvoj sustavnoj formalnoj analizi. Razlozi su, naravno, mnogi, počevši od činjenice da je izgubljen korak sa stanjem istraživanja u europskim zemljama - što je urodilo anakronim oslanjanjem na nadiđene koncepcije o kasnoantičkoj ladanjskoj arhitekturi, pa sve do nedostatnog stanja istraženosti pojedinih lokaliteta. Čak niti najreprezentativniji primjeri, poput zdanja u Ostrvici i Polačama na Mljetu, nisu bili cjelovito obrađeni u kontekstu općih saznanja o razvoju ladanjske arhitekture u kasnoantičko doba.

Stoga se moramo vratiti na postavljena pitanja vezana za ladanjsku arhitekturu s područja Dalmacije i dodati da se oblikovna interpretacija čini pouzdanim (i jedinim) sredstvom za priskrbivanje odgovora na njih. U ovome radu pozornost je usmjerena na primjer koji se na nekoliko načina ističe unutar cjeline kasnoantičke ladanjske gradnje na području provincije Dalmacije. Ponajprije, radi se o jednom od lošije istraženih zdanja koje poznajemo tek iz bilježaka objavljenih početkom 20. stoljeća. No, istodobno se radi o građevini koja se svojim dimenzijama ističe među kasnoantičkim ladanjskim zdanjima dalmatinske unutrašnjosti, a jednako tako se ističe i vrlo upečatljivom tlocrtnom razradom. Naravno, ono nije jedino takovo zdanje koje nikada nije bilo podvrgnuto pomnijem izviđanju unatoč intrigantnom tlocrtu koji odstupa od skromnijih ladanjskih gradnji. Dovoljno je prisjetiti se nekih sjevernijih primjera - poput zdanja otkrivenih u Livadama (nekoliko kilometara južnije od Sirmija i unutar granica provincije Dalmacije),¹² u Majdanu kraj Mrkonjić grada¹³ ili Suvaji (izvan granica Dalmacije, ali blizu njene sjeverne granice)¹⁴ - kako bi se uvidjelo da ni drugi značajni lokaliteti nikada nisu bili predmetom pomnijih istraživanja koja bi urodila cjelovitijom slikom o razvoju kasnoantičke arhitekture na području Dalmacije.

Upravo zbog toga, istraživanju kasnoantičkih ladanjskih zdanja prilažemo primjer interpretacije kasnoantičke

1. Tlocrt građevine u Strupniću kako ga donosi K. Patsch (izvor: PATSCH, K., 1906., 170)

Ground-plan of the Strupnić object as presented by K. Patsch

građevine u selu Strupniću, smještenom u Livanjskom polju koje je tijekom posljednjih petnaestak godina postalo predmetom živog interesa istraživača što su razotkrili, i dalje razotkrivaju, izuzetno bogat antički i kasnoantički građevinski sloj u ovome prostoru.¹⁵

VILA U STRUPNIĆU

Ostaci arhitektonskog sklopa rimske vile u selu Strupnić, nedaleko Livna, odavno su poznati znanstvenoj javnosti. No, od prvih amaterskih iskopavanja poduzetih početkom 20. stoljeća nova arheološka istraživanja, koliko je poznato, ovdje nisu poduzimana.¹⁶ O pronalasku rimske zgrade na predjelu njiva Prikača prvi je izvjestio K. Patsch, koji je objavio i predloženi tlocrt njezinog istraženog dijela (sl. 1).¹⁷ Prema Patschovom tlocrtu može se zaključiti kako je riječ o većem objektu, sa središnjim blokom i pravilnim nizom prostorija na sjeverozapadnoj strani, te nejasnom prostornom dispozicijom jugozapadnog dijela. Upravo su ondje, kako navodi Patsch, zidovi bili najslabije očuvani, tek u temeljima, dok su oni prostorija zapadnog dijela - na tlocrtu označeni brojevima I, II, III, VIII i IX - dosezali visinu i do 1m.¹⁸ U raspravi o dataciji ili funkciji objekta Patsch se nije upuštao. Naveo je tek podatak da je čitav kompleks bio prekriven crijepom i spaljenim ostacima drvene građe, na osnovu čega zaključuje kako je u neko doba stradao u požaru.¹⁹

Od Patschova izvješća do danas strupnička se vila u regionalnoj literaturi najčešće samo usputno spominjala, pri čemu su se uglavnom prenosili oskudni, već zabilježeni

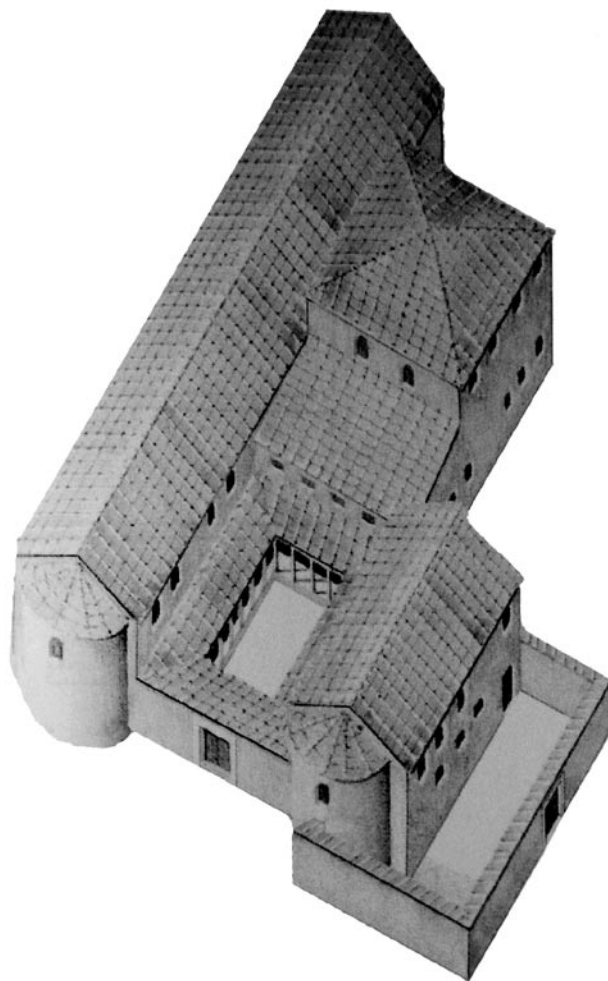
podaci. Baveći se prvenstveno rimskim prometnim pravcima i ubikacijom rimskih naselja i municipija na području Livanjskog i Glamočkog polja, o Strupniću je u nekoliko navrata pisao I. Bojanovski.²⁰ U radu posvećenom Livanjskom polju u kasnoantičkom periodu zaključuje kako se ovdje moglo raditi o većoj ruralnoj vili koja je mogla imati funkciju središta posjeda, odnosno primjeru *praetorium fundi*.²¹ U ostalim radovima u kojima navodi i Strupnić, "neobičan" i "nejasan" tlocrt istraženog dijela arhitektonskog sklopa naveo ga je na razmišljanje kako je ovdje ipak riječ o konačištu, odnosno putnoj postaji (*mutatio*),²² a moguće čak i naselju²³ smještenom uz prometnicu koja je od sela Lištani kretala prema prijevoju Čatrnja preko planine Staretina.²⁴ Stari put, koji su i raniji istraživači smatrali rimskim, a što ga je zabilježio i Patsch (sl. 1), prolazio je nešto sjevernije od istraženog kompleksa na Prikačama. Nastavljao se dalje prema predjelu Lokvari, gdje se nalazio stari, prema narodu rimski bunar, na čijem je dnu, kako prenosi Bojanovski, navodno uzidan jedan rimski miljokaz.²⁵ Taj je put, prema Bojanovskom, bio značajan segment dionice *Pelva - Salviae*, dio cestovne mreže *Salona - Servitium* koja je povezivala Dalmaciju i Panoniju.²⁶ Bojanovski nadalje navodi kako je segment između Lištana i Strupnića naknadno izgrađen, negdje na prijelazu s 1. na 2. stoljeće, te da odgovara "gradnjama Trajanovog doba".²⁷ O samoj građevini Bojanovski ne donosi novije podatke, a budući da su ostali nalazi s lokaliteta u Strupniću vrlo oskudni,²⁸ datirao ga je tek okvirno, navodeći kako je svakako postojao do sredine 4. stoljeća.²⁹

No, skromno zabilježeni tlocrt vile u Strupniću ipak ostavlja znatan prostor za formalnu analizu i postavljanje

preciznijih zaključaka o dataciji građevine. Štoviše, u posljednje je doba ponuđena i hipotetska rekonstrukcija zdanja koja se u cjelini čini prilično uvjerljivom (sl. 2). Donosi ju A. Busuladžić koji je iznio i barem dvije vrlo intrigantne, a k tome i uvjerljive hipoteze. Ponajprije, uočio je simetriju pročelnog dijela građevine koji se očito sastojao od dviju prostorija s apsidama i razmjerno prostranog dvorišta (11,8 x 9 m).³⁰ Nadalje, istaknuo je i mogući aksijalni razmještaj središnje primače dvorane u koju se najvjerojatnije pristupalo i iz dvorišta, a ne samo iz bočnih prostorija kako je to naznačeno na zabilježenom tlocrtu.

Valja istaknuti da se obje pretpostavke čine posve logičnima, ako ne i jedino mogućima, pri usporedbi s vilama s šireg područja Balkana. J. J. Wilkes je vilu u Strupniću, primjerice, smatrao bliskim srodnikom drugog ladanjskog zdanja, onoga u Ljušini (sl. 3), koncentrirajući se isključivo na uži geografski kontekst.³¹ A. G. McKay ju je tek u jednom kratkom osvrtu na dalmatinske vile, pak, uspoređio s očito neusporedivima - vilama u Tasovićima, Ljušini i Dretelju.³² Zanimljivo, J. T. Smith je u svome, već klasičnom djelu, vilu iz Strupnića uspoređio s onom u Deutschkreuzu na temelju vrlo načelnih sličnosti, prvenstveno poradi nizanjanja manjih prostorija po jednoj strani građevine (sl. 4).³³ Međutim, Smithove su usporedbe već na prvi pogled vrlo neuvjerljive, budući da je tlocrt vile u Deutschkreuzu znatno jednostavniji i suštinski drugačiji od onoga što zatječemo u Livanjskom polju.³⁴

U svoju tipološku razradu vila s područja Balkana vilu iz Strupnića uvrstila je i L. Mulvin opisujući ju kao zdanje čije su mnogobrojne prostorije raspoređene u obliku slova L, a čiji je jugozapadni dio nedostatno evidentiran iako bi se, kako navodi, prema količini apsida moglo pretpostaviti da se radi o malenom termalnom sklopu smještenom u ovom dijelu građevine.³⁵ Međutim, ni ta crtica koju donosi Mulvin ne može se shvatiti kao ozbiljno zapažanje. Činjenica je da situacija sa zidovima na jugozapadnom dijelu zabilježene građevine postaje zamršena, prvenstveno zbog niza manjih zavojitih zidova, no ne bi trebalo podleći grešci da se, promatrajući detalje, izgubi uvid u cjelinu koja se, unatoč značajnim nedostacima, ipak nazire na Patschevu tlocrtu. Sasvim je, dakle, jasno da se nipošto ne radi o građevini čiji je tlocrt komponiran u obliku slova L, a jednako je upitno može li se u svakoj apsidioli neke građevine prepoznavati ložište ili termalni dio građevine ako ne postoje jasni pokazatelji da se uistinu radi o takovoj funkciji.³⁶ Busuladžić je naposljetku usmjerio pažnju prema usporedbama s relativno skromnim primjerima sa sjevernoeuropskih ili hispanijskih područja koji, iako možda dijele određene karakteristike s vilom u Strupniću, zasigurno nisu prikladan usporedni materijal.

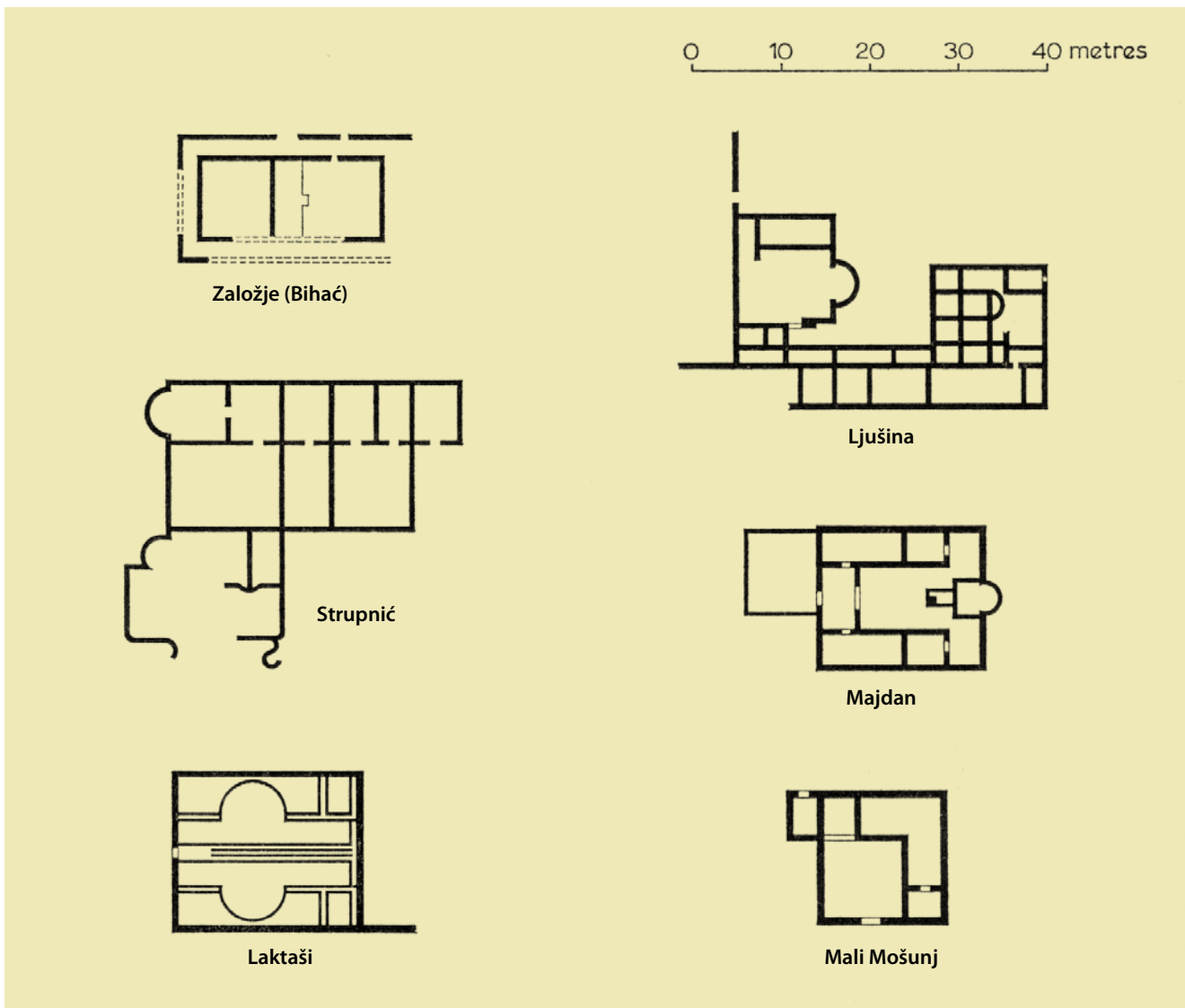
2. Hipotetska rekonstrukcija vile u Strupniću po A. Busuladžiću, (izvor: BUSULADŽIĆ, A., 2008., 268, tabla 6a)

Hypothetical reconstruction of Strupnić villa according to A. Busuladžić

Naime, oblik ovog dalmatinskog zdanja određenim se karakteristikama zabilježenima na reproduciranim tlocrtima uvelike ističe unutar ukupne kasnoantičke ladanjske gradnje s prostora provincije Dalmacije. Nigdje u bližem provincijskom okruženju ne zatičemo pojavu dviju apsida na dijelu građevine za koji je izvjesno da je bio pročeljni, te da je morao sadržavati glavni ulaz. Štoviše, dodajmo da njihova impostacija u simetričnom rasporedu izravno upućuje da je upravo ovaj dio građevine bio pročeljni, te da su dvije lateralne prostorije svojim polukružnim istacima simbolički i fizički stvarale pristupnu vizuru, oblikovanu prema osnovnim smjernicama prisutnima u ladanjskoj arhitekturi druge polovine 3. i početka 4. stoljeća na balkanskim prostorima. Pretpostavka da su apside bile pročeljni motiv svoju potvrdu nalazi u usporedbi s drugim antičkim i kasnoantičkim ladanjskim zdanjima, na kojima su one razmještene na

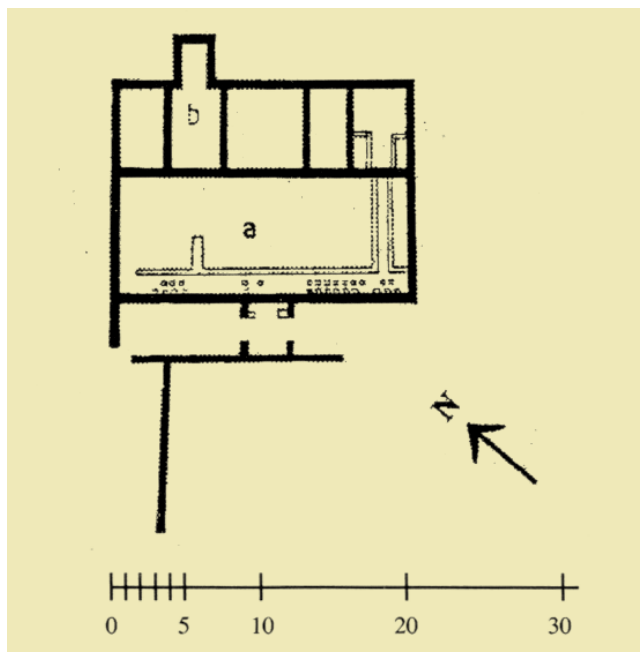
identičan način. Međutim, ponajprije valja istaknuti kako ne postoji niti jedan slučaj vile na kojoj bi središnja audijencijska dvorana (ako bismo prema dimenzijama pretpostavili da je najveća prostorija u Strupniću služila toj svrsi) bila okružena apsidalnim prostorijama, a da sama nema apsidalni završetak. Neprikladno bi stoga bilo vilu u Strupniću smatrati izuzetkom. S druge strane, postoji niz primjera koji pokazuju da su simetrično postavljene apside bile dijelom pročelnog motiva poznatog u kasnoantičkoj ladanjskoj arhitekturi s područja Balkana. Stoga, ciklus usporedbi s drugim ladanjskim zdanjima, s ciljem interpretacije i datacije zdanja, i mora započeti s motivom dviju pročelnih apsida razmještenih na način kao što je to u Strupniću.

Tradicionalno pojednostavljeno poimanje apsida kao arhitektonskog elementa prvenstveno vezanog za termalne ili ložišne funkcije odavno je nadvladano u znanstvenoj literaturi vezanoj za kasnoantičku ladanjsku gradnju, a poglavito za arhitektonska ostvarenja u rustičnom pejzažu s kraja 3. ili prve polovine 4. stoljeća. Osim što su novije studije jasnije ukazale na značaj i rasprostranjenost apsidalnih okončanja prostorija audijencijskih funkcija u ladanjskim zdanjima, u posljednje je doba tipološki kasnoantička ladanjska gradnja sistematizirana na način koji omogućava preciznije ustanovljavanje razvojne linije pojedinih arhitektonskih rješenja, svojstvenih određenim većim ili manjim geografskim cjelinama. Jedan od motiva je zasigurno i tzv. pseudofortificirano pročelje

3. Wilkesove usporedbe vila iz dalmatinske unutrašnjosti (izvor: WILKES, J. J., 1969., 404)

Wilke's comparisons of Dalmatian hinterland villas

4. Vila u Deutschkreuzu (izvor: MULVIN, L., 2002., 142)

Deutschkreuz Villa

kasnoantičkih vila koje se tijekom ovoga razdoblja otjelovilo u nizu inačica. Jedno od njih je i pročelje s dvama apsidama kakvo zatičemo na središnjem zdanju raskošnog sklopa kraj Parndorfa, vjerojatno najranije pročelje ovoga tipa uopće (sl. 5). Datirano je u 2. stoljeće n. e. i sastoji se upravo od dviju prostorija s apsidalnim završecima istaknutima na pročelju.³⁷ Prostorije je najvjerojatnije povezivao poduži trijem, koji je vodio prema dva peristilna dvorišta i dva hodnika što su spajali trijem s aksijalno smještenom začelnom apsidalnom dvoranom, pridodanom u posljednjoj fazi pregradnje zdanja (4. st.). Kako je istaknuto, funkcija dviju apsida u Parndorfu bila je posve simbolička. Njihova je svrha bila tek istaknuti značaj građevine i status vlasnika putem jednostavne i nezahtjevne imitacije pročelnog motiva s dva tornja, koji se profilirao tijekom 3. i 4. stoljeća u najpotentniji statusni simbol veleposjedništva.³⁸

Pročeljne apsidalne istake nalazimo potom i na drugim ladanjskim zdanjima s podunavskih područja nastalima krajem 3. ili početkom 4. stoljeća. Ne smije se isključiti mogućnost da su pri oblikovanju pročelja njihovi graditelji crpili inspiraciju upravo iz Parndorfa koji je često bio dovođen u vezu s carskim ličnostima.³⁹ Jedan je primjer vila u Kővágászlősu (sl. 6) koja se nalazila uz prometnicu Sopiane - Sirmij. Poput vile u Parndorfu i ova je vila obnavljana tijekom 3. stoljeća, kada je njeno južno pročelje bilo preoblikovano i kada su dograđene dvije simetrično raspoređene apside, u očitom nastojanju monumentaliziranja glavnog pročelja. Međutim, sličnosti

između građevina u Kővágászlősu i Strupnici ne iscrpljuju se samo na pročelju, već se određene načelne sličnosti mogu razlučiti i u načinu na koji su cjelokupna zdanja strukturirana. U oba slučaja postoji izvjesna gradacija prostora prema veličini prostorija. U Kővágászlősu se bočnim prostorijama pristupalo iz razmjerno prostranog dvorišta, koje su one okruživale s objiju strana. U začelnom dijelu građevine istraživači su pak, na temelju dimenzija prostorija, iznijeli pretpostavku kako u najvećoj dvorani valja prepoznati triklinij ili audijencijsku dvoranu koja, začuđujuće, nije posjedovala apsidu. Ovakva nas organizacija prostora uvelike podsjeća na situaciju koja je zabilježena u Strupnici, gdje se prostorije središnjeg trakta niže uvelike nalik na veće panonsko zdanje. U tom smislu, velika "prostorija" u Strupnici nalazi se točno ondje gdje se u Kővágászlősu nalazi dvorište, a oveća začelna dvorana bez apside svojom pozicijom priziva u misli triklinij (ili audijencijsku dvoranu) u Kővágászlősu. Naposljetku, čini se da dvije građevine, osim pročelnog motiva, dijele više sličnosti nego što ih dijele dosad predloženi usporedni primjeri. Dodajmo k tome još jednu dodatnu sličnost između ovih dviju tipološki srodnih građevina. Uz središnje zdanje u Kővágászlősu, na njegovoj jugoistočnoj strani, nalazio se omanji termalni sklop s nizom manjih ili većih apsida. U grubim obrisima, slično bi se zdanje moglo naslutiti i uz bok vile u Strupnici.

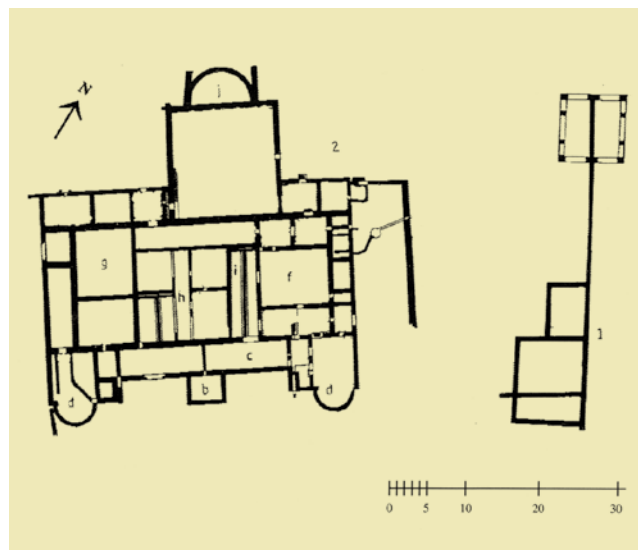
Sljedeći predmet usporedbe zasigurno mora biti i dvoapsidalna građevina iz krajnje sjevernog dijela gigantskog sklopa u Keszthely-Fenékspuszti (sl. 7). Funkcija ove građevine ostaje nejasna, no posve je pouzdano da su njeno pročelje krasile dvije simetrično raspoređene apside, baš kao i u dvama prethodno istaknutim primjerima. Među apsidama nalazio se i jedini ulaz u građevinu koji je vodio u otvoreno dvorište, iz kojega se pristupalo bočnim prostorijama. Tlocrtna skromnost ovoga zdanja ne dopušta opsežnije poredbe s dalmatinskom vilom, no prisutnost pročelnih apsida, oblikovanje i pozicioniranje prostorija s apsidama, te način na koji su bočne prostorije raspoređene oko središnjeg dvorišta opravdava usporedbu dviju građevina. Štoviše, kada se usporedi tlocrt panonske građevine i jugozapadni dio građevine u Strupnici sastavljen od dviju apsidalnih prostorija, prostrane središnje i dodatnih dviju bočnih prostorija, postaje jasno da se radi o istoj arhitektonskoj zamisli. Pritom, valja napomenuti da je i datacijski okvir dviju građevina isti.

Kada se tlocrt vile u Strupnici sagleda u svjetlu ovih usporedbi čini se da se dokidaju dvojbe oko orijentacije građevine te uzora na temelju kojih je nastala. Očit su uzor podunavske vile što ih je L. Mulvin nazvala pseudo-fortificiranim vilama, mahom izniklima ili pregrađenima

krajem 3. i početkom 4. stoljeća. Među njima, upotrebom apsida umjesto tornjeva ili ugaonih rizalita, kao što je to slučaj s vilama u Hosszuhetyeny, Szentikiralyszabadji-Romkutu ili Kekkutu, ističu se upravo tri prethodno navedena podunavska primjera. Posebno je značajno istaknuti da se radi o jedinim primjerima s takvim rješenjem u oblikovanju glavnog pročelja vila uopće. Ugaoni rizaliti, očito korišteni s istom simboličkom svrhom kao i apsida na spomenutim građevinama, posve su uobičajen dio pročelja vila na germanskim prostorima od 2. stoljeća n. e., baš kao što su se i tornjevi uvriježili u ladanjskoj arhitekturi s kraja 3 i početka 4. stoljeća širom rimskoga svijeta.⁴⁰ No, simetrično postavljene pročeljne apsida motiv su što ga je jednostavno pratiti preko navedenih primjera i gotovo je endemski fenomen s podunavskih prostora. On je bez sumnje izdanak iste potrebe za monumentaliziranjem pročelja ovjekovječene u nizu građevina s razmeđa 3. i 4. stoljeća, kada dolazi do svojevrstne revolucije u ladanjskoj gradnji na tragu društveno-gospodarskih promjena koje su preoblikovale europski pejzaž kroz okrupnjavanje posjeda. On je jasna naznaka statusnog položaja vlasnika imanja i jasna odrednica funkcije građevine.

U slučaju Strupnića posebno je zanimljivo koliku je razdaljinu ovaj motiv "preskočio". Strupnić od najbližeg usporednog primjera dijeli čak 250 km zračne udaljenosti, što ga čini najjužnijim primjerom koji upućuje na veze podunavskih i dalmatinskih krajeva, koje su do sada uvelike bile zanemarene u znanstvenoj literaturi. Ova veza između reprezentativnih podunavskih gradnji i skromnije dalmatinske vile, pak, načinje uvriježene predodžbe o kasnoantičkoj ladanjskoj arhitekturi, koju se prečesto uspoređivalo s jugozapadnim, prekomorskim primjerima s kraja 5. ili početka 6. stoljeća, a vrlo rijetko s primjerima iz njenog neposrednog sjevernog susjedstva koji su poradi carske prisutnosti tijekom 4. stoljeća utjecajem izvirali širom Balkanskog poluotoka.⁴¹

No, vila u Strupniću nije jedini primjer koji ukazuje da su dalmatinski prostori bili usko vezani uz trendove što su nicali u podunavskim krajevima koncem 3. i tijekom 4. stoljeća. Primjeri vila u Ljušinama i Livadama na samom sjeveru provincije Dalmacije jasno ilustriraju pravac kojim su se kasnoantička arhitektonska rješenja u ladanjskoj arhitekturi slijevala u unutrašnjost Dalmacije, baš kao što o tome govore ostaci vile u Majdanu.⁴² Štoviše, sve su ove vile dalmatinskog zaleđa iznikle najvjerojatnije u relativno kratkom vremenskom rasponu kraja 3. ili prve polovine 4. stoljeća, pa držimo da nije ishitreno govoriti o dalmatinskom horizontu gradnje kasnoantičkih ladanjskih vila, koji je oblikovno i vremenski bio usklađen s događanjima u svome sjevernom susjedstvu, koje je upravo u to doba proživljavalo ono što je Mocsy nazvao posljednjim razdobljem prosperiteta u Podunavlju.

5. Sklop u Parndorfu i tlocrt središnjeg zdanja (izvor: MULVIN, L., 2002., 173)
Parndorf complex with the ground-plan of the central building

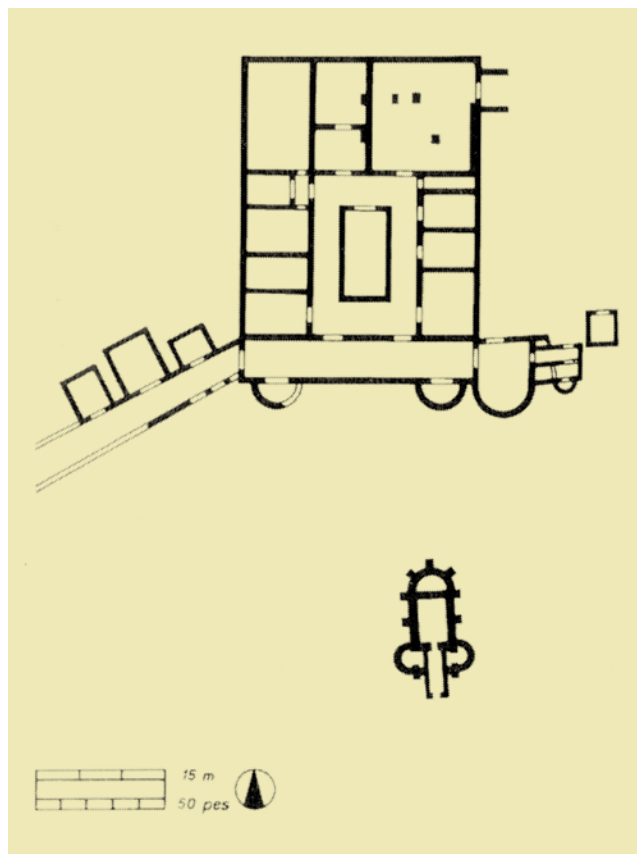
Od posebne bi važnosti za daljnje usporedbe bilo znati kako su točno veće prostorije središnjeg trakta međusobno komunicirale. Znamo da su one komunicirale s manjim bočnim prostorijama, no potpuno je nelogično pretpostaviti da nisu i međusobno komunicirale.⁴³ Međutim, tlocrt vile u Strupniću, kakav sada imamo pred sobom, lako bi mogao ponukati na svrstavanje Strupnića u kategoriju koju je Smith nazvao kućama s mnogobrojnim malenim prostorijama.⁴⁴ Doista, neobične građevine nepravilna tlocrta u Apahidi i Ciumafaii, kao i dvoapsidalna građevina u Kesthely-Fenekpuszti, zanemaruju mnoga uvriježena pravila u gradnji ladanjskih zdanja, te posjeduju apsida raspoređene po obodima građevina na prilično neočekivan način. No, valja ponovno naglasiti da u Strupniću ipak nailazimo na očitu težnju prema simetričnom strukturiranju cjelokupnog, očito pročelnog dijela građevine. Prostorije s apsidama gotovo su jednake širine (5,90 i 5,80 metara) i okružuju središnji i ujedno najveći prostor unutar građevine koji, kako se čini, predstavlja početak aksijalno položene okosnice zdanja. Iz tih je razloga i logično pretpostaviti da će neka buduća arheološka istraživanja potvrditi da su velike prostorije ove okosnice međusobno komunicirale. Stoga ni nizanje malenih prostorija nipošto ne bi trebalo biti presudan faktor pri tipološkom definiranju vile u Strupniću.

Također, nedovršenost tlocrta južnog, odnosno jugozapadnog dijela građevine dodatno onemogućava sagledavanje cjeline zdanja. Međutim, iz tlocrta se može zaključiti da je jugozapadni dio građevine bio predmet određenih pregradnji i dogradnji.⁴⁵ Način na koji je prekinut tlocrt apsidalnog zida, očito skraćanjem širine apsidalne prostorije, te drugačiji način oblikovanja uglova

ziđa upućuju da se radi o dograđenom dijelu. Kao i u slučaju središnjeg trakta, valja pričekati konkretnija saznanja što će proizaći iz budućih arheoloških istraživanja.

S druge strane, zapadni trakt sastavljen od niza manjih prostorija predstavlja nešto jasniji slučaj. Naime, *cubicula* poput ovih, koji su činili dio zdanja u Strupniću u kontekstu prostrane i raskošnije ladanjske gradnje teško da se mogu čitati drugačije nego smještajne prostorije za goste ili vlasnike građevine. Kako saznajemo iz opisa kasnoantičkih autora, gostinske sobe često su bile pozicionirane neposredno uz reprezentativne prostore. Naposljetku, potvrda toga nalazi se u mnogim kasnoantičkim reprezentativnim vilama od kojih su neke već spomenute u ovome radu, a dodajmo k tome i primjer vile u Mediani kao najočitijeg slučaja takvog razmještaja gostinskih soba. Stoga se čini da u Strupniću nailazimo na slično rješenje u skromnijim razmjerima. Dojam da je ovaj način zaključivanja ispravan dodatno osnažuju jasno zabilježeni prolazi iz omanjih prostorija u veće prostorije središnjeg trakta. Iako je, naravno, tlocrt u mnogo čemu nedovršen u ovome segmentu, njegov autor očito nije bio u nedoumici, te nam je prenio sliku koja upućuje da osim prostorija II i III ostale prostorije zapadnog trakta nisu bile prolazne, a to pak ponovno upućuje da se radi o spavaonicama.

Naposljetku, moguće je donijeti nekoliko zaključaka vezanih uz Strupnić. Ponajprije, osnovni tlocrtni obrisi upućuju na blisku vezu s uzorima s podunavskih prostora. Cjelokupan način komponiranja građevine, njegova pročelja i prostorija, upućuje na pseudofortificirana aksijalna zdanja bez začeljne apsida, baš kao što je to u rekonstrukciji predložio Busuladžić. Kako najbliže usporedne primjere nalazimo u građevinama što su služile kao upravna središta krupnih podunavskih imanja 3. i 4. stoljeća, posve je jasno odakle su potekla rješenja ostvarena u Strupniću. Oblikovna veza s tim zdanjima podrazumijeva i komplementarnost funkcije dalmatinske i podunavskih građevina, budući da su forme primijenjene u Strupniću svojstvene upravo reprezentativnim upravnim građevinama. Držimo da bi stoga bilo posve neutemeljeno interpretirati građevinu u Strupniću kao putnu postaju, odnosno kao puku cestovnu infrastrukturu.⁴⁶ Protiv takva tumačenja ne govori samo oblik već i dimenzije građevine. Naime, iz perspektive cjelokupne kasnoantičke ladanjske arhitekture zdanje u Strupniću doista jest omanje (32,6 x 27,5 metara) i svrstava se u kategoriju malih ladanjskih zdanja poput onih u Deutschkreuzu, Sümegu, Csúcshegyu, Majdanu, Malom Mošunju, itd.⁴⁷ No, određenim karakteristikama ono je ravno čak i srednje velikim zdanjima. Promjer sjeverozapadne apsida u Strupniću od 4,34 metra veći je primjerice od apsida u Donnerskirchenu (4 m), jednako

6. Tlocrt vile u Kővágászölösu (izvor: MULVIN, L., 2002., 156)

Ground-plan of the Kővágászölös villa

je velik kao apsida znatno veće vile u Balaci (4,5 m) i tek neznatno manji od apsida vile u Mediani 2 (5 m). Pritom valja imati na umu da se radi o usporedbi s veličinom apsida primaćih dvorana, a ne pročeljih apsida koje su daleko skromnijih dimenzija. S druge strane, širina prostorija od prosječnih 7,45 metara u Strupniću bitno nadmašuje većinu srednje velikih vila u užem i širem geografskom okruženju. Dimenzije ovog kasnoantičkog zdanja uistinu ga čine većim na području današnje Bosne i Hercegovine, drugim riječima negdašnjeg zaleđa provincije Dalmacije. Veličina ladanjskih građevina, a posebice upravnih zgrada, značajan je pokazatelj u istraživanju ladanjskih zdanja s kraja 3. i početka 4. stoljeća, baš kao što je to i njihov oblik.

Valja također primijetiti da je naizgled neobično što je građevina svojim začeljem bila okrenuta prema pretpostavljenom rimskom putu, a ne monumentalnijim pročeljem s dvama apsidama kako bi se moglo očekivati. No, kada se uzme u obzir Patscheva zabilješka da se u blizini zdanja opažaju ostaci još dviju građevina, u kojima A. Busuladžić prepoznaje ostatke pomoćnih, gospodarskih objekata⁴⁸, nameće se predodžba da se kraj rimskoga puta u biti prostirao sklop građevina, te da je poznata nam građevina svojim pročeljem bila okrenuta

prema središtu kompleksa. Ako bismo se priklonili uvriježenom načinu poimanja kasnoantičkih vangradskih zdanja na prostorima Bosne i Hercegovine i uvriježenoj terminologiji, onda bismo mogli natuknuti da je, s obzirom na Patscheve opaske, moguće pretpostaviti da je zdanje u Strupniću vjerojatno bilo dijelom ruralne aglomeracije kakve nisu rijetkost u dalmatinskoj unutrašnjosti.⁴⁹ Međutim, s obzirom na raskošniji način oblikovanja građevine, čini se vjerojatnijim da je ona bila dijelom nekog bogatijeg posjeda kojim se upravljalo iz središnjeg upravno-stambeno-gospodarskog sklopa. Usporedbe ne treba tražiti daleko. Takve sklopove nalazimo u Lisičićima, Mušićima, Dračevoj strani kod Bileće, Rankovićima kod Travnika, itd. Stoga, orijentacija građevine u Strupniću ne bi trebala čuditi s obzirom da na većini sličnih sklopova, ograđenih ili neograđenih zidom, građevine pročeljima međusobno komuniciraju.

Ako smo u pravu u pretpostavkama i zaključcima iznesenima u ovome radu, tada se mora, već na temelju vrlo oskudnih informacija, utvrditi da se zdanje u Strupniću očigledno mnogim značajkama uklapa u cjelinu kasnoantičke ladanjske gradnje s kraja 3. i početka 4. stoljeća na području dalmatinske unutrašnjosti. No, ono se u tom korpusu i ističe svojim arhitektonskim rješenjem, za koje se mora naglasiti da je vrlo usko vezano uz onovremene trendove raskošne ladanjske gradnje s podunavskih krajeva. Štoviše, pojava simetrično raspoređenih pročeljih apsida, aksijalni raspored prostorija i simetričnost prednje strane građevine čini je najočitijim srodnikom s prostora dalmatinske unutrašnjosti građevinama s podunavskog područja. Kao takvo, ovo zdanje svjedoči o nedovoljno problematiziranom prijenosu tipova vila i pojedinih arhitektonskih motiva od Podunavlja prema Jadranu krajem 3. i početkom 4. stoljeća. Kako je već istaknuto, istraživanje kasnoantičkih vila prožeto je često nejasno i neprecizno definiranim terminologijom. Tako se očuvanje određenih klasičnih rješenja poimalo kao autohtonost, a panonski tip određivao primjerenišću hladnijoj klimi. Međutim, usporedba panonskih vila 3. i 4. stoljeća s istovremenim gradnjama na Apeninskom ili Iberskom poluotoku otkriva priličnu jednolikost u strukturiranju građevina. Stoga panonske utjecaje treba tražiti u kontekstu prijenosa određenih motiva kao što su to ovdje istaknute pseudofortifikacije u obliku apsida, u pojavi zatvorenih dvorišta u prednjem dijelu građevine, ogradnih zidova oko cjelokupnog ladanjskog sklopa (*Strehof* tip vile), aksijalnom smještaju središnje dvorane i u afirmaciji auličke arhitekture kao što je to slučaj u Majdanu, Ljusini ili Livadama, a ne rasporedom hodnika.⁵⁰ U tom smislu, kasnoantičko zdanje u Strupniću svojim oblikom daje zanimljiv uvid u proces protoka oblika krajem 3. i početkom 4. stoljeća od sjevera prema jugu, i

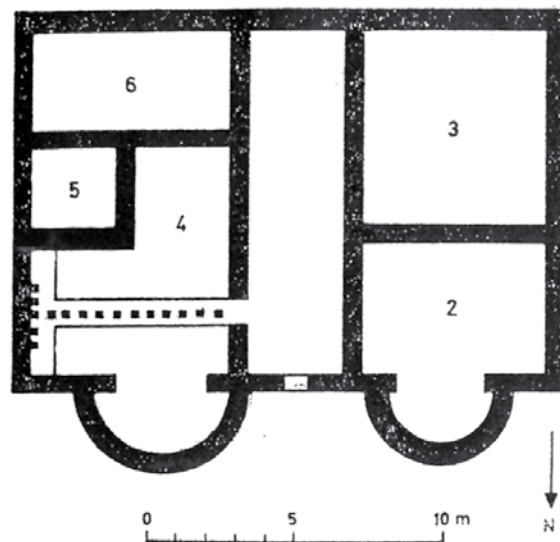
ukazuje na veze dalmatinske unutrašnjosti s trendovima što su se znatno raskošnije afirmirali u podunavskim krajevima.⁵¹

Iz priložene argumentacije proizlazi i nekoliko dodatnih pitanja na koja bismo željeli upozoriti, a koja se tiču smještaja i mogućeg značaja i funkcije zdanja u Strupniću. Tako je, primjerice, I. Bojanovski u strupničkom zdanju prepoznao *praetorium fundi*, dakle, upravno središte većeg posjeda.⁵² Takva se interpretacija, unatoč činjenici da ju Bojanovski u pojedinim radovima napušta, u kontekstu ovdje donesenih usporedbi i zaključaka čini vrlo vjerojatnom. Osnove za takvo razmišljanje ne počivaju samo na formalnim karakteristikama obrađivanog kompleksa. Izgradnja zdanja s ulogom središta jednog značajnog imanja u unutrašnjosti provincije Dalmacije na izmaku antike uvjetovana je zasigurno i zbivanjima u njezinoj neposrednoj okolini, te bi ju i trebalo promatrati u kontekstu povijesnog razvoja cjelokupnog Livanjskog polja tijekom razdoblja koja su predmet istraživanja ovoga rada.

Naime, uz vilu u Strupniću na području Livanjskog polja otkriven je cijeli niz antičkih i kasnoantičkih arhitektonskih kompleksa - bilo da je riječ o stambeno-gospodarskim objektima, kulturnim građevinama ili pak većim naseobinskim aglomeracijama. No, unatoč brojnosti nalaza na pojedinim lokalitetima, rimskim naseljima duž Livanjskog polja pridaje se uglavnom ruralni karakter, te se općenito smatra kako se na njegovom području nije razvilo niti jedno veće urbano naselje. Iako se na pojedinim natpisima, poput onih iz Grkovaca, Lipe, Vašarovina, Gubina i Bastasa, javljaju dekurioni nepoznatih municipija,⁵³ Bojanovski ih prvenstveno veže uz Glamočko polje i *municipium Salvium* (Vrba),⁵⁴ čiji se teritorij, prema uglavnom prihvaćenu mišljenju, prostirao i u Livanjsko polje.⁵⁵ Poput *Baridua*, koji se smješta u Livno, i rimska se *Pelva*, ubicirana u Lištane, koju su pojedini autori smatrali središtem municipalne uprave, ipak najčešće navodi kao putna postaja (*mansio*),⁵⁶ dok se znatni ostaci arhitekture u Vašarovinama tumače kao tragovi značajnijeg naselja kulturnog karaktera.⁵⁷

Preduvjeti takvog stanja mogli bi se tražiti u zaključcima pojedinih autora o sporoj romanizaciji Livanjskog polja,⁵⁸ kao i općenito predjela u unutrašnjosti Dalmacije, iako je njegova integracija morala teći paralelno s ostatkom Provincije. Ruralni izgled Livanjskog polja i odsustvo značajnijeg gradskog naselja Bojanovski objašnjava time što je za Rimljane ono imalo ponajprije tranzitni karakter.

Tranzitno područje podrazumijeva svakako cirkulaciju većeg broja ljudi, ali i prijenos vrijedne robe, što bi iziskivalo jednako razvoj značajnijih putnih postaja sa svom potrebnom infrastrukturom (kakve su mogle i biti *Pelva*

7. Tlocrt i rekonstrukcija dvoapsidalne građevine iz Keszthely-Fenekpuszta (izvor: THOMAS, E. B., 1980., 300-301)

Ground-plan and the reconstruction of the two-apses building in Keszthely-Fenekpuszta

i *Bariduo*), te prisutnost organa sigurnosti i predstavnika vlasti. Na nazočnost vojske na Livanjskom polju upućivala bi blizina municipija *Salvium*, koji se ujedno smatra beneficijarskom postajom, a u kojem je najkasnije do druge polovine 3. stoljeća boravila i VIII kohorta,⁵⁹ te dvaju vojnih logora - u Gardunu i Humcu (Ljubuški) - kao i moguća vojna ispostava na Drinovcu,⁶⁰ 2 km južnije od Priluke, a posredno i štovanje Libera zabilježeno u Vašarovinama.⁶¹ Iako malobrojni, ovdje su pronađeni i veteranski natpisi - poput onog iz Suhače⁶² ili Lipe.⁶³ *M. Nasidius Secundus*, veteran legije *Xgeminae* s natpisa iz Lipe, ujedno je bio dekurion municipija, a prema često citiranom čitanju ovog dosta uništenog natpisa, i konzularni beneficijar. Na osnovu tog natpisa u Lipu se i smješta još jedna beneficijarska postaja na ovom području.⁶⁴ Iz beneficijarskih *stationes* nakon odlaska legija, a zatim i pomoćnih četa iz Dalmacije, čuvala se sigurnost područja.⁶⁵ U sjevernom dijelu, dakle i Livanjskom polju, kako navodi Zaninović, beneficijari su bili jedini predstavnici rimske administracije.⁶⁶ No, beneficijarske postaje, osim uz važne prometnice, bile su smještene i na graničnim područjima Carstva, vojnim punktovima ili značajnim rutama, te carinskim postajama (*portorium*) na kojima se roba koja je putovala između dviju carinskih zona oporezivala.⁶⁷ Uz dekurione beneficijari su obnašali ulogu predstavnika organa vlasti, kao svojevrzni posrednici prema upraviteljima provincije, a sličnu su ulogu obnašali i na carskim imanjima (poput onih u Podunavlju).⁶⁸ Dakle, beneficijarske su postaje bile

smještene na područjima od posebnog državnog interesa. Takvo je svakako, s obzirom na brojnost nalaza i značajne prometnice, moralo biti i područje Livanjskog polja.

Prema Bojanovskom, upravo se ovdje nalazilo značajno križanje (*trivium*), gdje su se presijecale i dvije magistralne prometnice koje su povezivale obalu i unutrašnjost provincije Dalmacije, odnosno Dalmaciju i Panoniju.⁶⁹ Jedna od njih, koju identificira s pravcem ucrtanim na Tabuli Peutingeriani, odvajala se prema današnjem Livnu.⁷⁰ Uz nju - na osnovu tragova arhitekture i ponajprije pokretnih nalaza pronađenih u samom Livnu i današnjim naseljima Suhača, Rupovine, Kablyć, Prisap, predjelu Vašarovine - Priluka i dr. - smještaju se veće rimske naseobinske cjeline.⁷¹ Druga su dva pravca, prema istom autoru, vodila prema Lištanima, odakle se jedan odvajao putem Grkovaca, gdje su također otkriveni ostaci naselja,⁷² dok je drugi, već spomenuti, prolazio u neposrednoj blizini strupničkog kompleksa, odakle se uspinjao na planinu Staretina i kretao dalje prema Glamočkom polju.

S obzirom na činjenicu da je spomenuti *Nasidius* bio bivši beneficijar, čvrstih dokaza da se u Lipi nalazila beneficijarska postaja zapravo nema.⁷³ Ovdje se moglo nalaziti njegovo imanje koje je na kraju vojne karijere i zaslužio, a gdje je bio i pokopan. Na području Livanjskog polja mogla su se nalaziti i imanja drugih predstavnika viših društvenih slojeva, čime bi se, barem za sada, objasnio veći broj dekurionskih natpisa na ovom području, a

moguće i prisutnost jednog magistrata iz kolonije *Aequum* čije je ime zabilježeno na spomeniku iz Vašarovina.⁷⁴

Tijekom 3. i 4. stoljeća na području Livanjskog polja, s obzirom na njegovu dobru prometnu povezanost, s gospodarskim reformama i okrupnjivanjem posjeda, mogla su biti raspoređena i srednje velika imanja sa središnjim upravno-stambeno-gospodarskim kompleksima, uz koja je bila vezana društvena elita, čemu bi u prilog govorili i ostaci jedne veće vile datirane u 4. stoljeće koja je nedavno otkrivena upravo u Lipi,⁷⁵ a ponajprije ostaci vile u Strupniću. Podjele zemljišta među krupnijim posjedima na Livanjskom polju mogle su imati svoje posljedice i u narednim stoljećima, te utjecati na daljnji razvoj pojedinih naseobinskih cjelina. Naime, na velikom broju lokaliteta utvrđen je gotovo jednak obrazac transformacije od rimskih ladanjsko-gospodarskih objekata do kasnoantičkih ruralnih naseobinskih aglomeracija, *vicusa*, mjesta okupljanja i kontrole stanovništva, gdje su kasnijim pregradnjama pojedinih dijelova podignute crkvene građevine, dok su u njihovoj neposrednoj blizini utvrđeni i kasnoantički refugiji.⁷⁶ Takva je situacija svakako doprinijela stvaranju slike cjelokupnog područja kao pretežito ruralnog.

Na temelju raspoloživih nalaza s položaja Prikače ne može se još uvijek znati je li i strupnička vila, poput brojnih drugih analognih primjera 3. i 4. stoljeća, nastala adaptacijom nekog ranijeg zdanja, iako bi na određene aktivnosti u ovom dijelu Livanjskog polja tijekom ranijih razdoblja rimske dominacije ukazivala izgradnja prometnice obilježene miljokazima preko prijevoja Čatrnja,⁷⁷ uz koju je I. Bojanovski i smjestio konačište (*mutatio*) u Strupniću. Takvu hipotezu Bojanovskog, međutim, demantira i oblik i smještaj samog strupničkog kompleksa. Kako je istaknuo L. Casson, oblik smještajnih građevina što su ih koristili antički i kasnoantički putnici bio je posve podređen njihovoj funkciji.⁷⁸ Putni *mansiones* (u biti krčme) ili *mutationes* (hosteli) bili su prilagođeni potrebama putnika u istoj mjeri kao što su to i današnja prenoćišta. Arheološka istraživanja razotkrila su niz objekata koji su služili ovoj svrsi, a dodatne informacije mogu se pronaći u pisanim izvorima. Od objekata razotkrivenih u okolici Akvileje, preko Štajerske, pa sve do istočnih provincija, ovu je arhitekturu karakterizirala zatvorena forma u obliku stambenog bloka organiziranog oko središnjeg dvorišta, u čijem su se prizemlju nalazile radionice za popravak kola, konjušnice i druge prostorije sličnih funkcija, dok su se na katu (ili katovima) nalazile prostorije za smještaj putnika. Krasan primjer takve arhitekture zatičemo u Ilidži, no građevina u Strupniću zasigurno oblikovno ne odgovara takvoj funkciji, unatoč postojanju kubikula koji su očito Bojanovskog naveli na zaključak da se ujedno radi o putnoj postaji.⁷⁹ Na temelju

formalne analize moguće je zaključiti da se ovdje ipak radi isključivo o upravnom središtu imanja.

Neka buduća istraživanja, nadamo se, pokazat će i prirodu odnosa strupničkog kompleksa i dviju spomenutih građevina u njegovoj neposrednoj blizini, čiji izgled i točna funkcija nisu poznati, a u kojima A. Busuladžić prepoznaje ostatke pomoćnih, gospodarskih objekata,⁸⁰ kao i pojedinih pokretnih nalaza s lokaliteta o kojima izvještava Patsch.⁸¹ Spekulirati se može i o veličini imanja kojem je strupnički kompleks pripadao, a na temelju iznesenog pregleda razmještaja arheoloških nalaza u ovom dijelu Livanjskog polja. Naime, Lištani sa svojom bogatom kasnoantičkom (kršćanskom) arhitekturom nalaze se tek 6,5 kilometara daleko od Strupnića, a grobnice između Prispe i Vašarovina jednako toliko.⁸² Uvažavajući pravilnosti evolucije kasnoantičkih imanja zabilježene širom Europe, pa tako i u Dalmaciji, čini se ispravnim zaključiti da su se u neposrednoj južnoj i istočnoj okolici Strupnića nalazili jednako značajni, ako ne i značajniji kasnoantički posjedi. To, pak, znači da se opseg strupničkog imanja najvjerojatnije dodirivao s ova dva, čineći radijus od mogućih 3-4 kilometra.

U svakom slučaju kasnoantički sklop u Strupniću, već s obzirom na svoj položaj - smješten na rubu plodnog polja, na padini uzvisine, uz važan prometni pravac - mogao je imati središnju ulogu unutar jednog posjeda, odnosno ulogu ključne točke u pejzažu u smislu upravljanja okolnim područjem. Riječ je svakako o raskošnijem sklopu koji je svojim arhitektonskim rješenjem i raspodjelom prostorija, u kontekstu ovdje donesenih usporedbi s podunavskim vilama, te barem prema onome što se iz postojećeg tlocrta može iščitati, mogao zadovoljiti jednako rezidencijalnu funkciju, kao i onu upravnu.

Naposlijetku, valja zaključiti da strupničko-kasnoantičko zdanje i dalje predstavlja svojevrsnu zagonetku, čije odgonetanje ovisi o budućim arheološkim istraživanjima koje ono bez sumnje zaslužuje. Istodobno, zabilježeni podaci govore o razmjeru kvalitete ladanjske kulture u Livanjskom polju s kraja 3. i početka 4. stoljeća, gdje će u skorašnjem vremenu izniknuti i bogata kršćanska arhitektura preslojena preko rustične, ali očito raskošnije ladanjske arhitekture.

No, zdanje u Strupniću prvenstveno je u ovome radu poslužilo kao primjer količine podataka i mogućnosti koji se mogu iscrpiti iz veoma šturih zabilješki o pojedinoj građevini, kada ih se razmotri kroz formalnu i kontekstualnu analizu. Uvriježene definicije ladanjske arhitekture i generalizirajući pristup koji ne uvažava posebnosti pojedine građevine nužno se moraju preispitati, a primjer zdanja u Strupniću vrlo rječito govori o tomu.

Bilješke

- ¹ MATIJAŠIĆ, R., 1988.; 1998.
- ² BOJANOVSKI, I., 1970.; 1982.; 1983.
- ³ ZANINOVIĆ, M., 1988.; 1995.; 2002.
- ⁴ SUIĆ, M., 1996.
- ⁵ VEŽIĆ, P., 2005., 79-111.
- ⁶ BEGOVIĆ, V., SCHRUNK, I., 2001.; 2002.; 2003.; BEGOVIĆ DVORŽAK, V., SCHRUNK DVORŽAK, I., 2004.
- ⁷ KILIĆ-MATIĆ, A., 2002.
- ⁸ Literatura o kasnoantičkim vilama uistinu je nabujala u posljednjih dvadeset godina. Ovdje izdajamo tek nekoliko najznačajnijih naslova koji bi trebali služiti kao primjer budućim istraživanjima dalmatinskih vila: SFAMENI, C., 2006a.; SFAMENI, C., 2006b., 61-72; ARCE, J., 1997a., 293-302, ARCE, J., 1997b., 19-32; RIPOLL, G., ARCE, J., 2000., 63-114; MULVIN, L., 1997.; MARZANO, A., 2007., itd.
- ⁹ LEWIT, T., 2003., 260-274.
- ¹⁰ To vjerojatno ponajbolje dolazi do izražaja u slučajevima korištenja zračnih snimaka na kojima je zabilježen oblik vila u gotovo tlocrtnom obliku. Njemački kolege su ponajbolje i najtemeljitije iskoristili mogućnosti oblikovne analize na temelju zračnih snimaka. Vidi LEIDORF, K., 1993., 111-113.
- ¹¹ Kakvih ne nedostaje na području unutrašnjosti provincije Dalmacije. Ovdje se posebice misli na zdanja koja bi se uistinu trebala nazivati seoskim apartmansko-gospodarskim gradnjama, a ne vilama. Primjere nalazimo oko Stoca, u Čelebićima kod Konjica, Rankovićima kod Travnika, Malom Mošunju kod Viteza, a tako bi se mogla okarakterizirati i zdanja u Ilidži i Blagaju. Basler je u naseljima sastavljenima od ovoga tipa građevina opravdano prepoznavao ruralne aglomeracije. Zajednička karakteristika ovih jednostavnih građevina, počesto nejasnih funkcija (bilo stambenih bilo gospodarskih), je gradnja u visinu bez raskošnijih elemenata. Nema sumnje da se radi o gradnji srednjih slojeva stanovništva koji su bili vezani uz proizvodne aktivnosti, koje su pojedini *vici* imali u okrilju državne proizvodnje. Naposljetku, istovrsnu arhitekturu u ruralnom pejzažu nalazimo širom rimskog svijeta. Vidi BASLER, Đ., 1972., 37-46; ELLIS, S. P., 2000., 89-94.
- ¹² BRUKNER, O., 1988.
- ¹³ RADIMSKY, V., 1893.
- ¹⁴ BOJANOVSKI, I., 1982.
- ¹⁵ ZANINOVIĆ, M., 1994., MARIĆ, M., 2005a., 2005b.
- ¹⁶ Prva istraživanja u Strupniću provedena su prije Prvoga svjetskog rata (BOJANOVSKI, I., 1970., 508). Iskopavanja je provodio "stražmeštar" Kovačević na zemlji dvojice seljaka iz Strupnića, potaknut nalazima "crijepa i ćeremeta". (PATSCHE, K., 1906., 169).
- ¹⁷ PATSCH, K., 1906., 170.
- ¹⁸ PATSCH, K., 1906., 169.
- ¹⁹ PATSCH, K., 1906., 170.
- ²⁰ BOJANOVSKI, I., 1970., 508-509; 1974., 68-69; 1983., 185-186; 1988., 244 i bilj. 60, 245 i bilj. 69, 246.
- ²¹ BOJANOVSKI, I., 1983., 186.
- ²² BOJANOVSKI, I., 1970., 508; 1974., 68.
- ²³ BOJANOVSKI, I., 1988., 246.
- ²⁴ BOJANOVSKI, I., 1970., 508-510; 1974., 68-70.
- ²⁵ Mještani sela Strupnić, kako navodi Bojanovski, zidani bunar pored ceste smatrali su "rimskim" i starim "1700 godina". Na samom dnu bunara nalazio se kamen s natpisom, za kojega Bojanovski pretpostavlja da je antički spolij, možda i miljokaz. I za samu cestu mještani su tvrdili da je rimska, a na njezino davno postojanje, prema Bojanovskom, ukazivala bi legenda da ju je gradila Crna kraljica (BOJANOVSKI, I., 1970., 509; 1974., 69).
- ²⁶ Bojanovski pravac ceste *Salona - Servitium*, preko Staretine planine, veže uz onaj iz Antoninova Itinerara, jedinom mjestu gdje se spominje Pelva, te navodi kako taj pravac ne odgovara ucrtanome na Peutingerovoj karti, koji usmjerava preko Livna (BOJANOVSKI, I. 1970., 518; 1974., 127).
- ²⁷ Drži da je ova trasa izgrađena u vrijeme kada *Salvium*, kao municipij, dobiva na značaju, na prijelazu iz 1. u 2. stoljeće (BOJANOVSKI, I., 1974., 127).
- ²⁸ Patsch navodi kako je u prostoriji I, zapravo apsidi sjeverozapadne bočne prostorije, pronađena ploča od bijelog vapnenca koja je služila kao poklopac pravokutne jame, duboke oko 0,80 m, u kojoj su se nalazili ulomci manjih ploča bez natpisa. Također navodi nalaze jelenjeg roga i novčića (PATSCHE, K., 1906.).
- ²⁹ BOJANOVSKI, I., 1983., 186.
- ³⁰ Kako autor rekonstrukcije objašnjava, u prilog hipotezi da je građevina imala dvorište govori analiza dimenzija čitave građevine, ali i veličina najveće "prostorije". Vidi BUSULADŽIĆ, A., 2008., 173.
- ³¹ WILKES, J. J., 1969., 404-405.
- ³² MCKAY, A. G., 1975., 205.
- ³³ SMITH, J. T., 1997., 317 i 356.
- ³⁴ Doista je teško prihvatiti usporedbu koju donosi Thomas Smith. Vila u Deutschkreuzu nedovoljno je istražen ladanjski sklop koji se sastojao od niza građevina ograđenih zidom. Osrednje velika (33 x 20 metara), vjerojatno upravna građevina, sastojala se od šest prostorija koje se nižu po bočnim stranama središnje dvorane, dovoljno prostrane kako bi služila kao audijencijski prostor. Međutim, s nizanjem omanjih prostorija po jednoj bočnoj strani mogućnost usporedbe s vilom u Strupniću prestaje. Središnji je prostor u Strupniću razdijeljen u nekoliko prostorija koje su vrlo vjerojatno međusobno komunicirale, a druga je strana tek djelomično bila razdijeljena u prostorije (a očito je i nedovoljno istražena). Vila u Deutschkreuzu Mulvin je pak usporedila s vilom u Csúcshegyiu, građevini što se u antičko doba nalazila u neposrednoj blizini Aquincuma. Doista, izgleda da se radi o srodnoj građevini koja je donekle pripadala istome tipu. Obje su građevine sadržavale slične nizove prostorija u koje se pristupalo na relativno nejasan način, i na obje je izostalo peristilno dvorište kao sredstvo organizacije prostora. No, sličnosti su i ovom slučaju minimalne. Vidi MULVIN, L., 2002., 76-77.
- ³⁵ MULVIN, L., 2002., 104.
- ³⁶ Vrlo je neobičan način na koji Mulvin obrađuje vilu u Strupniću. Primjerice, pri uvrštavanju u komparativne tablice Mulvin je ovu vilu svrstala među vile kompaktnog plana organiziranog

oko apsidalne dvorane. Mulvin navodi čak i dimenzije apsidalne dvorane (navodi da je promjer apsida 4,5 m, da duljina prostorije s apsidom iznosi 9 m te da je promjer druge apsida 3 metra). Upitna je i datacija vile u Strupniću koju bilježi Mulvin. Ona kao dataciju navodi 2. ili 3. stoljeće. Na žalost, autorica ne objašnjava podrobnije na temelju čega dolazi do svoga zaključka o dataciji. Vidi MULVIN, L., 2002., 120 i 122.

³⁷ BIRO, M., 1974., 23-57.

³⁸ Motivom su se podrobno pozabavili i S. Ćurčić i K. M. Swoboda, a njegovu je ulogu u okrilju antičke i srednjovjekovne arhitekture precizno definirao E. B. Smith. Iz njihovih studija proizlazi da se ovaj višeznačni i simboličkom vrijednošću nabijeni motiv u kasnoantičku ladanjsku arhitekturu uključio kao svojevrsan *imitatio imperialis* veleposjedničkih elita, čije su veze s carskim dvorovima i obiteljima bile jedan od osnovnih preduvjeta njihova preživljavanja na samome vrhu kasnoantičke društvene piramide. Vidi SMITH, E. B., 1956.; SWOBODA, K. M., 1961.; SWOBODA, K. M., 1969.; ĆURČIĆ, S., 1993., 67-90.

³⁹ Iznosena je i pretpostavka da je vila u Parndorfu bila mjesto susreta tetrarha 308. godine, a po Mocsyevu mišljenju možda je prešla u carsko vlasništvo već u Decijevo doba. Jednako tako, postoje indicije da je ondje boravio i Valentinijan I.; MOCSY, A., 1974., 244 i 295.

⁴⁰ Vidi THOMAS, E. B., 1980.

⁴¹ No, mora se istaknuti da je kasnoantička ladanjska arhitektura s područja Dalmacije često bila predmetom izrazite simplifikacije, koja se očitovala u afirmaciji poriva za pojednostavljenom kategorizacijom vila prema određenim značajkama. Ta je boljka gotovo univerzalna u studijama istraživača koji su se bavili problematikom kasnoantičkih vila, u kojima je ispoljila ili sklonost razdjeljivanja vila prema pojedinim karakteristikama, zanemarujući ostale, ili pretjeranog kompliciranja uvažavajući što više karakteristika. Krajnji primjer pretjerane simplifikacije je i korištenje termina panonske vile i južne (italske) vile za kasnoantička ladanjska zdanja s područja Dalmacije. No, problem nisu sami termini jer se doista mogu identificirati određene specifičnosti panonskih vila 3. do kraja 4. stoljeća (u tlocrtu, pročelju, dekoraciji), baš kao što se prepoznaju i određene specifičnosti italskih vila prema pojedinim fazama razvoja ladanjske arhitekture na Apeninskom poluotoku i Siciliji, koji je u mnogočemu složeniji od onoga s podunavskih prostora. Kako je niz autora istaknulo u posljednje doba, kraj 3. i početak 4. stoljeća svjedočio je razvoju nove "internacionalne" ladanjske arhitekture koja se ukorijenila na području što se protezalo od Hispanija do Dacije, a koja je bila zasnovana na poštivanju nekih osnovnih i objedinjujućih smjernica. Regionalne inačice ovih smjernica bez sumnje su se razvile s obzirom na zadane putanje razvoja ladanjske arhitekture, no one zasigurno ne opravdavaju jednoznačno i pretjerano simplificirano oblikovanje pojedinih tipova. Primjerice, definiranje tzv. italskog tipa prema prisutnosti peristilnog dvorišta ili rasporedu prostorija prilagođenijem mediteranskoj klimi posve je neprimjereno u kontekstu kasnoantičke ladanjske arhitekture. Valja se zapitati jesu li građevine u Patti Marini, Tellaru ili San Giovanni di Ruoti, te mnoge druge, prilagođene mediteranskoj klimi ili trenutnim gospodarskim potrebama i ukusu doba na Apeninskom poluotoku? Stoga i prepoznati panonski utjecaj u oblikovanju vila s područja Dalmacije treba temeljito preispitati jer se čini da je kategorija

definirana na temelju posve krivih pretpostavki. Napomenimo nadalje da je i pitanje tipološke raspodjele vila prema veličini jednako upitno. Ono što je u jednoj provinciji ili manjoj sredini veliko, u drugoj bi bilo smatrano malenim i obrnuto. Vidi primjerice SARRIS, P., 2004., 55-72; SFAMENI, C., 2006b.; MARZANO, A., 2007.; CHAVARRIA ARNAU, A., 2004.; ali i BUSULADŽIĆ, A., 2008., 138.

⁴² Riječ je prvenstveno o elementima kasnoantičke auličke arhitekture koja je preoblikovala kasnoantički podunavski pejzaž, a čiji su najreprezentativniji primjeri goleme aulička zdanja poput onih u Löffelbachu, Parndorfu, Mediani, Montani, Ságvár-Tricciani, Balaci, itd. Naravno, snažno isticanje auličkog dijela građevine, aksijalno vezano za peristilno dvorište i monumentalni ulaz, svojstveno je cjelokupnoj ladanjskoj arhitekturi s kraja 3. i prve polovine 4. stoljeća. Međutim, podunavska regija je, poradi svoje blizine, znatno izgledniji kandidat za izvorište utjecaja na temelju kojih su nastale auličke građevine u dalmatinskom zaleđu. Nasuprot, pojava trijemova što povezuju dijelove dalmatinskih građevina zasigurno se ne može smatrati odrednicom tzv. "panonskog" tipa kasnoantičke vile, već bi to radije valjalo sagledavati kao izvjesnu zalihost s obzirom na stariju tipologiju vila. Potvrda ove tvrdnje nalazi se u već letimičnom pregledu vila iz prvih stoljeća Carstva.

⁴³ U tom pogledu se Busuladžićevo viđenje čini izrazito opravdanim. Analogije se mogu pronaći u načinu na koji su prostorije središnjeg trakta bile raspoređene u slijedu na vili u Kekktu.

⁴⁴ THOMAS SMITH J., 1997., 317 i 356.

⁴⁵ Pažnju treba obratiti na očito sužavanje prostorije s apsidom (najvjerojatnije upravo za onih deset centimetara koji nedostaju kako bi se dobila identična veličina prostorija s apsidama).

⁴⁶ Vidi dolje.

⁴⁷ Ali i u većine kasnoantičkih vila s područja dalmatinskog zaleđa. Vidi BUSULADŽIĆ, A., 2008.

⁴⁸ BUSULADŽIĆ, A., 2008., 173.

⁴⁹ BASLER, Đ., 1972., 37-46.

⁵⁰ Uostalom, niti jedan od ovih elemenata nema nikakve veze s klimom. Aksijalno nizanje prostorija počevši sa zatvorenim dvorištem u svakom slučaju je univerzalna oznaka vila 3. i 4. stoljeća (u Italiji i svugdje drugdje), pseudofortifikacije su element koji se bez sumnje "uvukao" u kasnoantičke vile preko omiljenih *Eckrisaliten* s područja najsjevernijih provincija, i preobrazio oko 300. godine u niz različitih inačica. *Streuhoft* plan ladanjskih zdanja vuče podrijetlo s istih sjevernih prostora (dviju Germanija i Recije) te se i on ustalio u sjevernim provincijama, a očito i u dalmatinskoj unutrašnjosti tijekom 3. stoljeća. Aulička arhitektura, koja je u Dalmaciji zastupljena malobrojnima poznatim primjerima, pak pripada onome prvome izvoru univerzalne kasnoantičke ladanjske arhitekture. Stoga je proizvoljno definiranje tipova prema efemernim okolnostima prilično upitno.

⁵¹ Dva novčića iz Konstantinova doba pronađena na lokalitetu u svakom slučaju potvrđuju da je postojala određena aktivnost tijekom prve polovine 4. stoljeća u Strupniću. PATSCH, K., 1906., 170.

⁵² Vidi bilješku 6.

⁵³ U Lipi, Grkovicima i Gubinu pronađen je po jedan natpis na kojem se spominje dekurion municipija, a očuvala su se i njihova imena. Riječ je o natpisima *M. Nasidius Secundus* (CIL III 9847),

- P. Ael. Ursus* i *P. Ael. Proclianus* (CIL III 9848). U Vašarovinama i Bastasima pronađena su po dva takva natpisa, koja su međutim i slabije sačuvana (BOJANOVSKI, I., 1983., 180-181; 1988., 245).
- ⁵⁴ O problemu municipaliteta *Pelve* i određivanja municipija u Vrbi (ili Halapiću) vidi BOJANOVSKI, I. 1970., 503-522; 1988., 245-249.
- ⁵⁵ Prema Bojanovskom, teritorij municipija *Salvium* negdje na Dinari graničio je s teritorijem kolonije *Aequum*, odnosno kasnijeg municipija *Equitimum* (BOJANOVSKI, I., 1988., 234), iako je povremeno iznosio i pretpostavke da je ono zapravo bilo podijeljeno između municipija *Salvium*, municipija *Delminensium* i municipija *Equitimum*, čemu bi dijelom u prilog govorio i natpis s are iz Vašarovina, koji prvi donosi Sergejevski (GZM, 1928., 91). No, čitanje dijela natpisa *municipii Aequensium* Bojanovski ispravlja u *coloniae Aequensium* (BOJANOVSKI, I., 1974., 64, bilj. 103, 67).
- ⁵⁶ BOJANOVSKI, 1970., 503-522; 1974.; 1982., 79-84; 1983., 179-191; 1988.
- ⁵⁷ ŠKEGRO, A., 1991. (2005.); MARIĆ, M., 2005a.
- ⁵⁸ BOJANOVSKI, I. 1983.; 1988.; ZANINOVIĆ, M., 2007., 184. Činjenica je da je stanovništvo Livanjskog polja, kao i susjednog Glamočkog, civitet steklo mahom u vrijeme cara Hadrijana, a osobito Karakale, dakle tijekom 2. i 3. stoljeća, o čemu govore natpisi na kojima se, uz lokalna imena, koja su na ovim prostorima najčešća, javljaju gentiliciji *Aelius* i *Aurelius* (BOJANOVSKI, I. 1983., 179, 182; 1988., 241-242, 246; ZANINOVIĆ, M., 1994., 47). Smatra se također da je za Hadrijana i *Salvium* (Vrba, Glamočko polje) stekao status municipija (BOJANOVSKI, I., 1970., 503-522; 1974.; 1982., 79-84; 1983., 179-191; 1988.; ZANINOVIĆ, M., 1994., 48).
- ⁵⁹ *coh. VIII voluntariorum civium Romanorum* boravila je u logoru na Gardunu i na Glamočkom polju (*Salvium*), a napušta Dalmaciju u 3. stoljeću, prema natpisu centuriona iz Trilja iz 245. godine (ZANINOVIĆ, M. 2007., 182).
- ⁶⁰ MARIJAN, B., 1994., 36-37.
- ⁶¹ MARIJAN, B., 1994., 37; MARIĆ, M., 2005a.
- ⁶² Riječ je o urni s natpisom *Arri(us) Rufi(nus) veter(anus) leg(ionis) I (primae) adiutricis* (ŠKEGRO A., 2003., 144).
- ⁶³ Riječ je o spomenutom natpisu *M. Nasidio Secundo...* kojega je prvi objavio Patsch (PATSCHE, K., 1906., 166).
- ⁶⁴ ZANINOVIĆ, M., 2007., 184.
- ⁶⁵ ZANINOVIĆ, M., 2007., 182.
- ⁶⁶ ZANINOVIĆ, M., 2007., 184.
- ⁶⁷ AUSTIN, N. J. E., RANKOV, N. B., 1995., 195-205.
- ⁶⁸ AUSTIN, N. J. E., RANKOV, N. B., 1995., 196.
- ⁶⁹ BOJANOVSKI, I., 1974., 61-62.
- ⁷⁰ BOJANOVSKI, I., 1974., 61-62.
- ⁷¹ BOJANOVSKI, I., 1988., 246; PAŠALIĆ, E., 19. Prema nalazima iz rimskog doba na Livanjskom polju, I. Bojanovski zaključuje kako je raspored naselja morao uglavnom odgovarati današnjem. Kao najgušće naseljen dio polja navodi onaj između Priluke i Livna, uključujući Male i Velike Kabliće i Suhaču (BOJANOVSKI, I., 1983., 180). U Suhači je pronađeno i više urni s natpisima (BOJANOVSKI, I., 1983., 180; ZANINOVIĆ, M., 1994., 47; ŠKEGRO, A., 2003.), te jedna opeka *Artoriana* (BOJANOVSKI, I., 1988., 246). Također se navode i nalazi kasnoantičke grobnice na svod, te mogućnost postojanja ranokršćanske crkve na predjelu "Bašta" u Suhači (BOJANOVSKI, I., 1983., 189). Na potezu Vašarovine - Priluke pronađeno je 11 epigrafskih spomenika, groblje i tragovi prostranijeg rimskog naselja, kojemu se povremeno daje i status municipija. Bojanovski ovdje smješta jedno poljoprivredno imanje (BOJANOVSKI, I., 1988., 248 i bilj. 83). Prema Sergijevskom, čije mišljenje prihvaćaju i A. Škegro i M. Marić, radilo se ipak o značajnom kulturnom naselju. (A. ŠKEGRO, 1991. (2005.), 156-158; MARIĆ, M., 2005a.).
- ⁷² BOJANOVSKI, I. 1974.
- ⁷³ Ante Škegro, što je već ranije naznačio Bojanovski, ovdje smješta još jedno od rimskih naselja na Livanjskom polju (BOJANOVSKI, I., 1983., 187; ŠKEGRO, A., 2003, 144).
- ⁷⁴ Riječ je o spomenutom natpisu (vidi bilješka 49) iz Vašarovina, koji je pronađen ispod Gradine, na privatnom zemljištu, zajedno s još dva natpisa, a kojega prvi donosi Sergejevski (SERGEJEVSKI, D., 1928., 90).
- ⁷⁵ O otkriću vile na predjelu Podvornice u Lipi izvještavali su mediji tijekom 2007. godine. Stambeno-gospodarski je objekt bio dimenzija 30 x 11 m, a činilo ga je 5 prostorija. Na temelju ostataka arhitekture i pokretnih nalaza - rimskog novčića s početka 4. stoljeća, keramičke svjetiljke koja se koristila kroz 4. i početkom 5. stoljeća, konjskih žvala, željeznog tronošca, brončanog prstena, košanog češlja i igle-ukosnice, te perlice od obojenog kalcita - objekt je datiran u 4. stoljeće. Pretpostavlja se da se u blizini nalazila i nekropola, na što bi upućivala pronađena rimska stela na Grudini, iznad nalazišta (<http://www.livno-online.com/zupanija/7780-livno>). Zbog imovinsko-pravnih odnosa, nažalost, vila nije adekvatno prezentirana, već je morala biti zatrpana.
- ⁷⁶ U Livanjskom su polju takve kasnoantičke naseobinske aglomeracije, koje su se razvile na mjestima ranijih rimskih zdanja različitih funkcija, a od kojih će pojedine dijelom biti zaposjednute i tijekom ranog srednjeg vijeka, ustanovljene na više položaja - poput Bastasa, Suhače, Potočana, Podgradine, Rešetarice kod Livna, samih Lištana i brojnih drugih (BOJANOVSKI, I., 1983.; MARIĆ, M., 2005a.; 2005b.; 2005c.).
- ⁷⁷ Kao što je navedeno Bojanovski ovaj dio prometnice datira u vrijeme Trajana. Uz odvojak ceste od Strupnića preko Čatrnje na Staretinu pronađeni su i rimski miljokazi - Maksimina Tračanina (Strupnić - Čatrnja) i Gordijana (na samoj Staretini) (BOJANOVSKI, I., 1974., 128; 1983., 511, sl. 3., 516, sl. 5.).
- ⁷⁸ CASSON, L., 1994., 197-218.
- ⁷⁹ Usporedi objekt A u Ilidži s primjerima što ih navodi L. Casson. Vidi PAŠALIĆ, E., 1959. i CASSON, L., 1994., 201-203.
- ⁸⁰ BUSULADŽIĆ, A., 2008., 173.
- ⁸¹ S tim u vezi iznosimo i jednu pretpostavku. Naime, ploča koja je pronađena u apsidi sjeverozapadne apsidalne prostorije vile na Prikačama, a koja se nalazila na razini temelja, te je pokrivala pravilnu, pravokutnu jamu, duboku 0,80 m u kojoj su se nalazile i 2-3 ploče bez natpisa, mogla bi upućivati na postojanje groba u koji se, s obzirom na dimenzije, mogla polagati urna s paljevinskim ostacima pokojnika. Takve su urne u velikom broju pronađene na području Livanjskog polja. Kada bi se ta pretpostavka pokazala točnom, tada bi se pod strupničkim kasnoantičkim kompleksom mogla očekivati nekropola, koja je mogla biti vezana uz neki antički objekt.
- ⁸² MARIJAN, B., 2000.

Literatura

- ARCE, J., 1997a. - Javier Arce, Emperadores, palacios y villae, *Antiquité Tardive* 5, Brepols, 293-302.
- ARCE, J., 1997b. - Javier Arce, Otium et negotium: the great estates 4th-7th. century, u: *The Transformation of the Roman World, A.D. 400-900*, (ur.) Leslie Webster, Michelle P. Brown, Berkley, 19-32.
- AUSTIN, N. J. E., RANKOV, N. B., 1995. - Norman J. Austin, Boris N. Rankov, *Exploratio: military and political intelligence in the Roman world from the Second Punic War to the Battle of Adrianople*, Routledge, London.
- BASLER, Đ., 1972. - Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- BEGOVIĆ, V., SCHRUNK, I., 2001. - Vlasta Begović, Ivančica Schrunck, Preobrazbe rimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 18, No. 1, Zagreb, 157-172.
- BEGOVIĆ, V., SCHRUNK, I., 2002. - Vlasta Begović, Ivančica Schrunck, Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 19, No. 1, Zagreb, 113-130.
- BEGOVIĆ, V., SCHRUNK, I., 2003. - Vlasta Begović, Ivančica Schrunck, Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 20, No. 1, Zagreb, 95-112.
- BEGOVIĆ DVORŽAK, V., DVORŽAK SCHRUNK, I., 2004. - Vlasta Begović Dvoržak, Ivančica Dvoržak Schrunck, Rimske vile u Istri i Dalmaciji III - Maritimne vile, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 21, No. 1, Zagreb, 86-90.
- BIRÓ, M., 1974. - Maria Biró, Roman Villas in Pannonia, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 26, Budapest, 23-57.
- BOJANOVSKI, I., 1970. - Ivo Bojanovski, Pelva i Salviae, Prilog antičkoj topografiji rimske provincije Dalmacije, u: *Adriatica praehistorica et antiqua: Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, (ur.) Vladimir Mirosavljević, Duje Rendić-Miočević, Mate Suić, Izdanje JAZU, Zagreb, 503-522.
- BOJANOVSKI, I., 1974. - Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji (Dolabellae systema viarum in provincia romana Dalmatia)*, ANUBiH, Sarajevo.
- BOJANOVSKI, I., 1982. - Ivo Bojanovski, Crkvina u Suvaji kod Bosanske Dubice - carski veleposjed, *Arheološki pregled*, 23-24, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 79-84.
- BOJANOVSKI, I., 1983. - Ivo Bojanovski, Livanjsko polje u kasnoantičko doba, u: *Arheološka problematika zapadne Bosne*, Zbornik ADBiH, Sarajevo, 179-191.
- BOJANOVSKI, I., 1988. - Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije znanosti i umjetnosti BiH, Sarajevo.
- BRUKNER, O., 1988. - Olga Brukner, Sremska Mitrovica/Livade, Villa Rustica, *Arheološki pregled*, 28, Beograd, 113-118.
- BUSULADŽIĆ, A., 2008. - Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini* (doktorska disertacija), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- CASSON, L., 1994. - Lionel Casson, *Travel in the Ancient World*, The John Hopkins University Press, Baltimore - London.
- CHAVARRIA ARNAU, A., 2004. - Alexandra Chavarria Arnau, Interpreting the Transformation of Late Roman Villa: The Case of Hispania, u: *Landscapes of change: rural evolutions in late antiquity and the early Middle Ages*, (ur.) Niel Christie, Ashgate Publishing, 67-102.
- ĆURČIĆ, S., 1993. - Slobodan Ćurčić, Late-Antique Palaces: The Meaning of Urban Context, *Ars Orientalis*, 23, (ur.) Gülru Necipoglu, Ann Arbor: Department of History, University of Michigan. Pre-Modern Islamic Palaces.
- ELLIS, S. P., 2000. - Simon P. Ellis, *Roman Housing*, Duckworth, London.
- LEIDORF, K., 1993. - Klaus Leidorf, *Flugbeobachtungen zu einigen villae rusticae in Bayern*, Das archäologische Jahr in Bayern 1992, Stuttgart, 111-113.
- LEWIT, T., 2003. - Tamara Lewit, "Vanishing villas": what happened to elite rural habitation in the West in the 5th-6th c?, *Journal of Roman Archaeology*, 16, 260-274.
- KILIĆ-MATIĆ, A., 2002. - Ana Kilić-Matić, *Rimske villae rusticae na istočnoj jadranskoj obali*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- MARIĆ, M., 2005a. - Marija Marić, Još jedan prilog lociranju antičkog kulturnog mjesta u selu Priluka kraj Livna i pokušaj rekonstrukcije spomenika, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 29, Zagreb, 159-171.
- MARIĆ, M., 2005b. - Marija Marić, Rezultati arheoloških iskopavanja u Lištanima kraj Livna, lokalitet Podvornice (Bosna i Hercegovina), *Obavijesti HAD-a*, 1, god. XXXVII, Zagreb, 74-83.
- MARIĆ, M., 2005c. - Marija Marić, Nastavak sustavnog arheološkog iskopavanja na lokalitetu Podvornice u Lištanima kraj Livna, *Obavijesti HAD-a*, 3, god. XXXVII, Zagreb, 113-120.

- MARIJAN, B., 1994. - Boško Marijan, Jedan zanimljiv skup arheoloških nalazišta u Livanjskom polju, u: *Livanjski kraj u povijesti*, (ur.) Boško Marjan, Split - Livno, 31-41.
- MARIJAN, B., 2000. - Boško Marijan, Ploče rimskih urna na Grepcima kod Livna, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XXXII-XXXIII, Zagreb, 165-186.
- MARZANO, A., 2007. - Annalisa Marzano, *Roman villas in central Italy: a social and economic history*, Brill, Leiden.
- MATIJAŠIĆ, R., 1988. - Robert Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentivm i njihova naseljenost od I. do III. Stoljeća*, Zagreb, Latina et Graeca, VPA.
- MATIJAŠIĆ, R., 1998. - Robert Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre: arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici: (I. st. pr. Kr. - III. st. posl. Kr.)*, Pula, Zavičajna naklada "Žakan Juri".
- McKAY, A. G., 1975. - Alexander G. McKay, *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, The John Hopkins University Press, Baltimore - London.
- MOCSY, A., 1974. - András Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, Routledge & Kegan Paul, London - Boston.
- MULVIN, L., 2002. - Lynda Mulvin, *Late Roman Villas in the Danube-Balkan Region*, BAR International Series 1064, Oxford.
- PAŠALIĆ, E., 1960. - Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo.
- PATSCH, K., 1906. - Karlo Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XVIII/2, Sarajevo, 151-181.
- RADIMSKY, V., 1893. - Vencel Radimsky, Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar Vakufa, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 5, Sarajevo, 331-341.
- RIPOLL, G., ARCE, J., 2000. - Gisela Ripoll i Javier Arce, The transformation and end of Roman villae in the West (fourth-seventh centuries): problems and perspectives, u: *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, (ur.) Gian Pietro Brogiolo, Nancy Gauthier, Neil Christie, Brill, Leiden-Boston-Cologne, 63-114.
- SARRIS, P., 2004. - Peter Sarris, Rehabilitating the Great Estate: Aristocratic property and Economic Growth in the Late Antique West, u: *Recent research on the late antique countryside*, (ur.) William Bowden, Luke Lavan, Carlos Machado, Brill, Leiden, 55-72.
- SERGEJEVSKI, D., 1928. - Dimitrije Sergejevski, Rimski kameni spomenici s Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XL/2, Sarajevo, 79-98.
- SFAMENI, C., 2006a. - Carla Sfameni, Comittenza e funzioni delle vile "residenziali" tardoantiche tra fonti archeologiche e fonti letterarie, u: *Villas tardoantiquas en el Mediterraneo occidental*, Anejos de AEspA, 39, (ur.) Alexandra Chavarria Arnau, Javier Arce i Gian Pietro Brogiolo, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Historia, Departamento de Historia Ant, Madrid, 61-72.
- SFAMENI, C., 2006b. - Carla Sfameni., *Ville residenziali nell'Italia tardoantica*, Edipuglia, Bari.
- SMITH, E. B., 1956. - Earl Baldwin Smith, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton University Press, London.
- SUIĆ, M., 1996. - Mate Suić, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, *Odabrani radovi iz starije povijesti Hrvatske, opera selecta*, Arheološki muzej u Zadru, Zadar, 659-688.
- SWOBODA, K. M., 1961. - Karl Maria Swoboda, The Problem of the Iconography of Late Antique and Early Mediaeval Palaces, *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 20, No. 2, 7, Cambridge, 8-89.
- SWOBODA, K. M., 1969. - Karl Maria Swoboda, *Römische und romanische Paläste*, H. Böhlau Nachf, Wien.
- ŠKEGRO, A., 1991. (2005.) - Ante Škegro, Rimski spomenici iz jugozapadne Bosne (slučajni nalazi), *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, 46/1991., Sarajevo, 155-174.
- ŠKEGRO, A., 2003. - Ante Škegro, Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3/XXXVI, Zagreb, 135-164.
- THOMAS, E. B., 1980. - Edit B. Thomas, *Villa settlements, The archaeology of Roman Pannonia*, Akademiai Kaido, Budapest, 275-321.
- SMITH, J. T., 1997. - John Thomas Smith, *Roman villas: a study in social structure*, Routledge, London.
- VEŽIĆ, P., 2005. - Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, Arheološki muzej u Zadru, Zadar.
- WILKES, J. J., 1969. - John J. Wilkes, *Dalmatia*, Routledge & Kegan Paul, London.

ZANINOVIĆ, M., 1994. - Marin Zaninović, Livanjsko polje u antici kao primjer delmatske zajednice, u: *Livanjski kraj u povijesti*, (ur.) Boško Marjan, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split - Livno, 45-55.

ZANINOVIĆ, M., 1995. - Marin Zaninović, Villae rusticae u pejzažu otoka i obale antičke Dalmacije, *Histria Antiqua*, 1, Pula, 86-96.

ZANINOVIĆ, M., 2002. - Marin Zaninović, Mogorjelo od vile do kastruma, u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, 30, Sarajevo, 447-456.

ZANINOVIĆ, M., 2007. - Marin Zaninović, *Beneficarii consularis* na području Delmata, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, 24, Zagreb, 181-184.

Summary

Contribution to the Knowledge of Late Antique Villas from the Province of Dalmatia - the Case of Villa at Strupnić near Livno

In the last two decades, the architecture of late antique country estates in Europe - most notably those in the northern provinces (Raetia, the two Germanias, Pannonia, Noricum, Moesia and Dacia), but also in the Iberian and Italian peninsula - has been systematically researched. Based on the typology of examined structures, numerous studies have yielded observations about evident similarities between late antique complexes from various parts of the Western Empire, which had adopted a completely new paradigm in the spatial arrangement of representative and lavish administrative buildings on the estates affected by the economic reforms of the late third century. The abundance of the variants of the universal theme of aulic architecture in country estates from the late third and during the fourth century has enabled the identification of regional varieties and patterns in the spreading of individual architectural solutions, as well as the defining and careful research of other phases of the architectural transformation of late antique estates.

The question which this paper attempts to answer is where Dalmatian late antique villas belong in such an 'international' architecture of the late antique country estate, and whether their forms follow the trends of the neighbouring provinces. In the lack of finds, the only way

towards a clarification of the outlined questions is a formal analysis which most Dalmatian late antique villas have not been subjected to, and which opens the door for the interpretation of the building considered essential from the art-historical perspective. Formal qualities of the villas suggest the provenance of their architectural elements, reveal the function of a structure and its parts and clarify the position of a villa in the developmental line of the architecture of country estates and indicate the likely time frame of its production.

In this context, this paper focuses on the late antique complex discovered in the early twentieth century on the site of Prikaće in the village of Strupnić (near Livno). The villa is, unfortunately, only known from the initial reports but its dimensions and layout make it stand out from other late antique complexes in Dalmatian hinterland. However, the modestly recorded ground plan and a recent reconstruction of this structure do leave considerable space for formal analysis and more precise conclusions about its date. The noted symmetrical division of the front part of the building with two apsed lateral spaces and axial arrangement of the central reception hall, which was most likely accessed from the courtyard, point to the comparisons with late third- and early fourth-century complexes in

the Danube area, such as those at Kővágászölös or Keszthely-Fenekpuszta, which served as administrative centres of large estates along the Danube, and which may have drawn upon a luxurious complex near Parndorf. Symmetrically placed apses on the façade, an almost unique phenomenon in the Danube area, is doubtlessly rooted in the desire to make façades more monumental as can be seen in a number of buildings which span the end of the third and the beginning of the fourth century, when a certain revolution took place in the architecture of country estates, reflecting the socio-economic changes which transformed the European landscape through the enlargement of estates. It is a clear sign of the estate owner's status and a clear indication of the building's function. The villa at Strupnić, together with the examples at Ljusine and Livade, and the remains of the architectural complex at Majdan, points to a strong connection between Dalmatia and the trends which sprung up in the Danube area in the late third and during the fourth century, and clearly illustrates the direction through which late antique solutions in the architecture of country estates reached the interior of Dalmatia. Thus, we deem that it is not inopportune to place the time frame of the construction of Dalmatian late antique country estates in the same formal and chronological context of the estates in its northern neighbourhood which was, at that time, going through what Mocsy called the last age or prosperity in the Danube area. The formal connection with the mentioned estates implies that the function of Dalmatian and Danube structures complemented each other.

Although the structure at Strupnić is relatively small (32,6 x 27,5 m), and is classified in the category of small country estates such as those at Deutschkreuz, Sümeg, Csúcshegy, Majdan or Mali Mošunj, we deem that it is completely unfounded to interpret it as a journey station, i.e. an inn (*mutatio*), as Bojanovski suggested on a number of occasions. Considering the layout of the complex, a more luxurious nature of its form and its location, it seems more likely that it had been part of a richer estate which was administered from a central administrative-residential-economic complex, and in connection with this, it is advisable to return to Bojanovski's earlier interpretations which identified it as one of the examples of *praetorium fundi*. During the third and fourth centuries, in the time of economic reforms and enlargement of estates, medium-sized estates of the social elite may have been situated in the area of Livanjsko polje, due to its good road networks and fortified transformations of architectural complexes in individual sites. The Strupnić late antique estate still represents a riddle of sorts the solving of which depends on future archaeological excavations that this structure undoubtedly deserves. In this paper, it has been an example of the amount of information that can be obtained from scarce records about a building when it is subjected to a formal and contextual analysis. The traditional definitions of the architecture of estates and the generalising approach which does not take into account individual features of a building need to be questioned, and this is confirmed by the example of Strupnić.

Key words: late antique country estates, the province of Dalmatia, Livanjsko polje